

תהליך למידה בנושא התמודדות עם מצבי פרידה וגירושין בחברה החרדית

דוח מסכם

דוח מסכם תהליך למידה בנושא התמודדות עם מצבי פרידה וגירושין בחברה החרדית

מוגש לידי משרד הרווחה והביטחון החברתי על ידי מכון המחקר Muni+ מבית זוויות.

רקע לפרויקט

משרד הרווחה והביטחון החברתי מוביל תהליך של תכנון מדיניות וחשיבה מחודשת על אופי המענים הניתנים בתחום משפחות במשבר, פרידה וגירושין. המשרד יצא באמצעות מכון המחקר Muni+ מבית זוויות לתהליך שיתוף ציבור ומחקר כדי ללמוד לעומק אודות המענים הקיימים, הצרכים והתאמות נדרשות.

גירושין בחברה החרדית הינו סוגיה מרכזית אשר מצויה בפער מחקר בין המצוי לרצוי. בניגוד לפריחה המחקרית על נשים חרדיות (נריה בן-שחר, 2015), נושא הגירושין בחברה החרדית הוא בשלב מוקדם מחקרית. ניתן לזהות כי בתקופה האחרונה, עם היקוותם והצטברותם של שינויים בחברה החרדית, נוצרה הזדמנות לצמצם את הפער המחקרי הנובע, בין היתר, מסוגיות מתודולוגיות, כגון הקושי לאסוף מידע, וערכיות הנובעות מאי הרצון לבקר או לקעקע את החברה החרדית (קפלן, 2017). אולם רוב המחקרים הם עדיין מחקרי גישוש או מחקרים תיאוריים ולא מחקרים הבוחנים השערות על סיבתיות (בייט-מרום, 2014) – מה שמותיר פער מחקרי לעניין קביעת מדיניות תכליתית ומועילה.

מאפייני החברה החרדית וההקשר לגירושין

גירושין בחברה החרדית הינה תופעה בעלת מאפיינים ייחודיים הנובעים ממאפייני החברה החרדית. כך, למרות כי תופעת הגירושין היא קדומה כתופעת החיים המשותפים וגידול הילדים, דפוסי גירושין קדומים כגון קוד חמורבי מ-1764 לפנה"ס (Lovejoy, 1930), אינם רלוונטיים לימינו (Wardle, 1995). לעומת זאת, התנאים וההסדרים החברתיים והמשפטיים לגירושין בחברה החרדית עדיין מושפעים על ידי המקורות היהודיים ההיסטוריים והדתיים הקדומים (ליפשיץ, 2018). על פי ההלכה רק הבעל יכול לתת גט לאשה (שטאל, 1993: 143), וגם היום האישה יכולה ליזום את הליך הגירושין אך הגבר קובע את מתי ובאילו תנאים לתת את הגט (Salaymeh, 2014). היגיון הלכתי זה יוצר יחסים שבסיסם המגדרי הוא שונה, וההפרדה המגדרית יוצרת דיכוטומיה בין גברים ונשים בחברה החרדית (כהנר, 2020: 194).

דיכוטומיה מגדרית זו מצטרפת למאפיינים ייחודיים של החברה החרדית הנובעים בשל היותה מסגרת חברתית מגודרת גיאוגרפית (פרידמן, 1991), אשר נוצרו כתגובה למה שנתפס כאיום - שינויים תקופתיים מתקופת ההשכלה (זוהר, 2001). מאפיין מרכזי אחד הוא היות החברה החרדית חברה קולקטיביסטית-דתית (בארט ובן ארי, 2014). פירוש המושג "קולקטיביסטית" הוא כי הקבוצה מתועדפת על פני הפרט, אשר, בתורו, נדרש לפעול לטובת הקולקטיב מתוך קשר הדוק בינו לקבוצה; קשר אשר כולל תמיכה חברתית והרמוניה יחד עם תלות, היררכיה ופיקוח חברתי (בארט ובן ארי, 2017). פירוש המושג "דתית" רציונל ומטרות החברה הדתית הם האמונה, הנורמות והחוקים הדתיים. זאת בניגוד לחברות קולקטיביסטיות-אידיאולוגיות, כגון סין האנטי-דתית (Yang, 2011) בהן הרציונל והמטרות יכולים להיות היסטוריים, תרבותיים או פוליטיים - אך הדרישות הקולקטיביסטיות מן הפרט דומות (Tsaladze, 2007). מאפיין קולקטיביסטי-דתי זה בא לידי ביטוי בכך שבחברה הקולקטיביסטית, הקמת משפחה משרתת את הקבוצה ולא את הפרט; על כן, גירושין –

פירוק המשפחה – הוא בניגוד לצרכי הקולקטיב וכפוף לפיקוח חברתי (ליוש, 2014), יחד עם ההצדקה של נעלות דתית לעניין ייעודן של הנשים לנישואים והולדה (פרידמן, 1991). העיסוק במשפחה ושידוכים הוא שני מעגלי שיח מרכזיים בחברה החרדית (השלשי הוא פוליטיקה; טיקוצינסקי, 2008).

מאפיין נוסף הוא מסורתיות-שמרניות אשר משמעותו היא שמירת המשכיות תרבותית וגבולות החברה (נריה-בן-שחר, 2015) והקמת "חברת הלומדים" (פרידמן, 1991) אשר מטרתה שיקום עולם הישיבות שחבר בעקבות מלחמת העולם השנייה או לכל הפחות היבדלותה מן החברה החילונית (כהנר, 2020). ביטוי המסורתיות בהקשר הגירושין הוא סגירות החברה: רוב מוחלט – 95% - מהחרדים נישאים עם חרדים (Cooperman et al., 2016). שילוב המאפיינים הקולקטיביסטי-דתי עם הסגירות מסבירים את נתוני הגירושין בחברה החרדים באופן השוואתי. נתוני הגירושין בחברה הישראלית באופן כללי הם במגמת עלייה לאורך השנים (למ"ס, 2023), אך נמוכים בהשוואה למדינות מערביות (משה, 2013). שיעור הגירושין הכולל נע בין 26-27% לעומת ל-35% באירופה (למ"ס, 2016). בשנים האחרונות הגיע למספר שיא בשנת 2019, כאשר בשנת 2020 נצפתה ירידה קלה, ככל הנראה בשל משבר הקורונה (פינקלשטיין ואח', 2022), כאשר יחס המתגרשים שומר על יציבות של 1.8 מקרי גירושין ל-1,000 תושבים לעומת הממוצע במדינות ה-OECD העומד על 2 מקרי גירושין ל-1,000 תושבים (שם). בחברה החרדית לעומת זאת המספרים עד לא מזמן היו נמוכים באופן משמעותי: רק 2.8% מהגרשים שענו לסקר מ-2009 הזדהו כחרדים, בהתאמה עם נתונים בקרב חברות מסורתיות-דתיות באופן כללי (בארט ובן ארי, 2017).

גירושין בחברה החרדית – מגמה בעלייה והסיבות לה

ישנו פער מחקרי לגבי נתוני גירושין בחברה החרדית, אולם ניתן להסיק מנתונים מישובים בעלי מובהקות חרדית (שלזינגר, 2018; בי"ד רבני, 2023) כי יש שינוי: מגמת עלייה במספרי המתגרשים בקרב החברה החרדית (בארט, 2012). עלייה זו היא בהתאמה לעלייה במגזרים אחרים בחברה הישראלית (Rabinowitz, 2017) ונטען כי היא מבטאת תהליך ה"ישראלציה" (סיון וקפלן 2003) או "אימוץ דפוסי חיים מודרניים" (שלג, 2000: 136) בקרב חברה החרדית. תהליך המושפע מגורמים כגון גידול דמוגרפי נרחב – מה שמוביל, בין היתר להיווצרות מגוון בתוך החברה החרדית, מגע עם החברה החילונית ומוכנות לפתיחות מולה, במקום הדחייה והעוינות המקובלים; חשיפה לחרדים ממדינות מערב בעלי סממני התנהגות מודרנית אשר הובילו ללגיטימציה להנאות החיים, בניגוד לנורמות ההתנזרות וההתענות הרווחות בחברה החרדית בישראל; השפעה ותיווך מצד חוזרים בתשובה; ופתיחות מצד החברה החילונית.

אמנם החוקר פינקלמן מסייג את טענת הישראלציה ומצביע על דו-ערכיות המתבטאת בהמשך התבדלות והסתגרות בקרב חלקים בחברה החרדית (Finkelman, 2014), אך טענת הישראלציה מגובה מחקרית כאשר מנתחים את מאפייני "חברת הלומדים": המעבר לחברת הלומדים בשנות ה-80 של המאה העשרים, יצרה שינוי בהתאמה לתיאוריית הישראלציה. חברת הלומדים שבה הגברים עסוקים בלמידת התורה, שינתה סדרים מגדריים: האישה הופקדה על הפרנסה (פרידמן, 1988) והישיבות על תקציב המדינה (קפלן, 2017). מצב זה יצר מה שנקרא "תסמונת המשמרת הכפולה" שבו האישה החרדית אחראית על הפרנסה וגם על תפקידיה כאחראית על משק הבית (כהנר, 2020), בניגוד לנשים נשואות בחברה החילונית בהן הוקטנה תלות הנשים בגבר המפרנס (אהרון, 2006). על כן, יציאת הנשים לעבודה

מחוץ לגדרי החברה החרדית – בשל מצוקת מקומות עבודה – יצרה יכולת כלכלית ורצון לאמץ דפוסי חיים מודרניים; תולדה גם של המפגש בין נשים חרדיות לחילוניות (ציון-וולדקס, 2022).

כפי שהנשים התבקשו להקריב בעד חברת הלומדים, גם הגברים התבקשו לוותר על חירותם לבחור את סיפר (נרטיב) חייהם ולהקדיש את חייהם ללימוד תורה (בראון, 2017), כאשר על שני בני הזוג מוטלת האחריות לקיים חיי משפחה ולשמור על שלמות הנישואים. אולם שאיפה ודרישה קולקטיביסטית-דתית ממשיכה להתקיים, גם כאשר בפועל הצורך בשיקום חברת הלומדים הושלם: החברה החרדית כיום גדולה יותר מספרית מסך כל הקהילות החרדיות לפני השואה (Keren-Kratz, 2021). התעקשות ההנהגה החרדית להמשיך באידיאל חברת הלומדים, מייצר **דואליות** בחברה החרדית: חלק מהחרדים מנהלים חיים כפולים, הכוללים למשל למידה במוסדות חילוניים תוך העלמת עין (קלעג'י, 2014). דואליות זו מקבלת ביטוי גם בהקשר של חיי המשפחה ובגירושין בפרט: הנישואין הם החזון והפתרון כערך מרכזי בחברה החרדית הקולקטיביסטית-דתית, שבה נישואים בתוככי החברה ולא מחוצה לה, כביטוי למסורתיות-שמרנות, אך הנישואין גם הבעיה כאשר הציפיות מתנגשות במעשים הסותרים דפוסי חיים מודרניים וכאשר בני הזוג מבקשים להשיג מטרות של מימוש עצמי (אינדיבידואליסטיות) המשנות את המוכנות להקרבה עבור טובת כלל החברה החרדית.

מתח דואלי זה בין "אידאליזציה לביקורת על חסרונות חברתיים, אי-שוויון וקיפוח" (ליוש, 2014: 39) הנתפסים על ידי בני הזוג מסביר סיבות לגירושין אך גם את האפיון השלילי (סטיגמה) לגירושין. גירושין מציבים את טובת הפרט על פני הקבוצה. חברי קבוצה אשר מתעלמים את טובתם האישית, מפרים את הנורמות הקולקטיביסטיות-דתיות ומאיימים על החברה: פעם אחת משום שהם פועלים בניגוד לציווי הערכי והמעשי הקולקטיביסטי בהגדרה, ופעם שנייה משום שהם משמשים כדוגמה לאחרים ועלולים ליצור אפקט דומינו – שינויים חברתיים דרסטיים (זיכרמן, 2014) אשר יובילו להתרחקות "מאורח החיים החרדי" (פרידמן, 2021: 35) ושבירת גבולות החברה החרדית המסורתית-שמרנית. בחברות מסורתיות-שמרניות היחס לגירושין הוא במהותו **שלילי**: מאיסור מוחלט עד היתר מצומצם או מורחב (Shipper, 2021). יחס שלילי זה מתכתב יחד עם הגישה בחברה המסורתית המעדיפה פתרון סכסוכים בפשרה על פני מצב בינארי של נצחון-תבוסה (דיאמונד, 2012); לכן במצב של קונפליקט, זוגות בחברה החרדית נדרשים להשתמש בסוכני קהילה, כגון רבנים, כדי למנוע גירושין (Sytner, 2018).

סיבות לגירושין בחברה החרדית

כפי שהנתונים מראים, גירושין בחברה החרדית קורים. סיווג כללי של סיבות לגירושין מתחלק לארבעה תחומים: גורמים רגשיים, התנהגות פוגענית; לחצים חיצוניים וגורמים אחרים (אישיות הבן/ת זוג, בעיות עם הילדים, ואחרים) (ראו סקירת הסיווגים אצל, Wolcott & Hughes, 1999). סיווג מפורט מצביע על אלימות; רצון לעצמאות אחד הצדדים; נישואין מוקדמים מדי; גורמים כלכליים; מיומנויות נמוכות חברתיות, חינוכיות ואינטלקטואליות; חוקי גירושין ליברליים; אי התאמה מינית; קונפליקט בתפקידים; שימוש בסמים או אלכוהול; התנהגות נטלת-סיכונים; הבדלים בין בני הזוג המובילים למרידות; גורמים הקשורים לדתיות (אי התאמה בדרישות/רמת האדיקות); גישה כלפי גירושין עצמם (מקלה או מחמירה), בין גורמים נוספים (ראו סקירה אצל, Lowenstein, 2005). בחקר הסיבות לגירושין בחברה החרדית מוצע לסווג כסיבות אינסטרומנטליות-קולקטיביסטיות (אמצעי המקדם/מועיל) אל מול סיבות רגשיות ואינסטרומנטליות

(בחברה האינדיבידואליסטית) המקדמות את הרווחה האישית (בארט ובן ארי, 2017); סיווג אחר מוצע הוא סיבות טרגיות, כגון אלימות (לשם, 2011), מול סיבות של נוחות, כגון אלו הקשורות לרצונות הפרטיים של בני הזוג (Coontz, 2007); ויסברג, 2022).

החלוקה בין סיבות טרגיות/נוחות מתבררת כחשובה משום חלק מן המחקרים על סיבות לגירושין בחברה החרדית שזיהו סיבות כגון לחץ כלכלי, תקשורת, אינטימיות/מיניות, לחצי זמנים, וקונפליקטים עם הורי בת/בן הזוג (Schnall et al., 2013), הדגש הוא על סיבות של נוחות ואין התייחסות לסיבות טרגיות כגון אלימות (Serbero, 2010). זאת משום שסיבות טרגיות עלולות להוות מידע אשר השלכותיו השליליות – מעבר לגירושין בין בני הזוג – משפיעות על מעגלים מורחבים של המשפחות אשר עלולים להיפגע ולהיות מודרים משידוכים טובים. הנוהג להסתיר בעיות אשר יכולות לפגוע בשידוך הפרטני, כמו גם בשידוכי המשפחה המורחבת, נובעים מהיגיון מוסד השידוך בחברה החרדית. מוסד השידוך תכליתו היא למקסם את הנישואין בקרב החברה החרדית כך שרק מיעוט קטן נשאר מחוץ למסגרת הנישואין (Lehmann & Siebzeher, 2009). כדי למנוע מצב שבו הסטיגמה של נסיבות טרגיות יפגע בשאר בני המשפחה למצוא שידוך יש צורך בהסתרה של התנהגות בעייתית כחלק מרפטואר הפעולות הננקטות יחד עם הלחצים להתחתן בגיל צעיר יחד ללא היכרות מוקדמת (בשל ההפרדה בין גברים לנשים) (Band-Winterstein & Tuito, 2018), מה שמוביל לחוסר ניסיון או ציפיות ועל כן אי-היכרות מעמיקה בין בני הזוג ו/או כשל בבירור הרקע של בני הזוג, אם בשל אי ידיעה, הבנה או רצון מצד המשפחה המורחבת (צבן, 2018).

הליכי הגירושין ותוצאותיהם

תהא הסיבה, כאשר הליך הגירושין מתקיים, גם כאן ניתן לזהות מאפיינים ייחודיים. בשל העוינות החשדנות וההתבדלות מן המדינה (שהינו-קסלר ואח', 2021: 14), מתקיימים שני מסלולים: גירושין בבתי דין רבניים רשמיים של המדינה (בי"ד הרבני, 2020) ובבתי דין רבניים פרטיים שאינם רשמיים כגון בד"צ בני ברק בראשות הרב קרליץ (רדזינר, 2018). במסלול הרשמי יש לנסות ליישב את הסכסוך במסגרת הליך מוסדי (נבו, 2014). הצלחת יישוב הסכסוך מובילה לסידור גט (בי"ד רבני, 2020). הגישה השלילית לגירושין נוכחת גם בבתי הדין הרבני, מה שמסביר את התעקשות בית הדין לכפות "שלום בית" ולא לפרק משפחות גם בסכסוכים עם עצימות גבוהה (לאור, 2023). כמו כן את קיומן של הטיות קהילתיות, בהן סוכני קהילה ו/או משפחות מקושרות ומשפיעות משנות את הדינמיקה ואפילו את החלטות בין הדין הרבני (רבינוביץ', 2021), בניגוד לשיקולי בי"ד הרבני אשר פועל לרוב על פי מודלים יציבים (פרישטיק ואדד, 2001).

במידה ואין הצלחה ביישוב הסכסוך ובהסדרת הגט, מתקיימת עגינות או סירוב גט. למרות שמבחינה הלכתית יש הבדל בין שני המושגים – עגינות מתייחסת למצבים שבהם לא ניתן לקבל הסכמה מהצד השני בשל היעדרותו (לא מרצון), לעומת סרבנות גט שבו הצד השני לא מוכן לבצע את ההליך להתרת הנישואין כנקמה או טקטיקת לחץ – השימוש במושג עגונות הפך לנפוץ עבור שתי התופעות. על כן, למרות שישנם מקרים נדירים שבהם האישה מסרבת לקבל את הגט מהגבר ומותירה אותו עגון (ברגסון, 2021), רוב המקרים הם של גברים המסרבים לתת גט לנשותיהם. זאת משום שבמסגרת שהאישה נדרשת לקבלת הגט כהליך רשמי, כדי להשתחרר מעגינותה למערכת היחסים הבלתי רצויה וכדי למנוע ממזרות

מילדיה הבאים (וילה וגולדברג, 2006), הגבר יכול להמשיך למערכת היחסים הבאה ללא חשש ממזרות – מלבד אלו אשר מבקשים לא להישאר מסורבי-גט ולסיים באופן רשמי לסיים את הקשר עם נשותיהם.

האפשרויות המוגבלות של האישה להינשא פעם נוספת ללא הגט, ממזרות ילידה אשר משמשת "ככלי רב עוצמה לשליטה על גוף האישה ולשמירת הסדר החברתי" (לוביץ, 2017: 172), והסיכון הכלכלי באובדן כתובתה אם תבקש לעקוף את הגט, יוצר פער לרעת האישה ביחס לגבר בדינמיקת הכוחות (וילה וגולדברג, 2007), פער שקיים כבר מלכתחילה המבסס את השליטה הגברית (Picker Neiss, 2014), עת הנשים החרדיות נמצאות במצב של "הדרה כפולה" (נריה-בן שחר, 2008) כמיעוט של נשים, בתוך המיעוט החרדי. על כן, התגובות למאזן כוחות לא שוויוני זה, נעות בין פעולות תגובתיות לא חוקיות כגון חטיפות ואיומים כנגד סרבני גט (Goldstein & Schwartz, 2013), לפעולות תגובתיות הנועדו להפעיל לחצים כגון מאסרים וקנסות לסרבנים (נחשוני, 2011), ואף תביעות משפטיות לפיצויים (תמ"ש, 2010), לפעולות מניעתיות וחדשניות מסוג קביעת חוזים או הסכמי קדם-נישואין המגדירים תנאים להתרת הנישואין (וילה וגולדברג, 2007; Maybruch et al., 2017) אשר משפרים את הסיכויים לגירושין בהסכמה.

השלכות הגירושין

כמצוין מעלה, תוצאות הגירושין משפיעות על המתגרשים ועל מעגלי מורחבים של משפחותיהם, למשל בהקשר של פגיעה בסיכויי שידוכין. בשל השלכות אלו מעגלי המשפחה והקהילה פועלים כדי להתרחק ולצמצם את ההשפעות לתוך המעגל הראשוני בלבד. זאת כחלק מדפוסי התנהגות החברה החרדית המבקשים לצמצם תופעות הנוגדות את הרציונל הקולקטיבי ואשר מאיימות על התפיסה של נישואין והקמת משפחה כמטרות על. התוצאות הן כי בני זוג מתגרשים חווים סטיגמה, הדרה וקשיים נוספים – מרגשיים ועד כלכליים (Stern, 2020). בעוד פערם כלכליים בקרב נשים גרושות באופן כללי מתרחבים (אוקן ואוליבר, 2009), הרי בקרב הנשים החרדיות הפערים עצומים עוד יותר, בין היתר בשל יכולות כלכליות מצומצמות של בני הזוג. פגיעה מזוהה גם בקרב הילדים, אשר מדווחים על השפעות שליליות כגון אלימות, התעללות, אומללות, קיפוח כלכלי ורגשי (וולרשטיין ואח', 2008: 8-307). מעמדן של הנשים לאחר הגירושין נתפס כירוד לאחר הגירושין וסיכוייהן להינשא בשנית נמוכים (כ"ץ, 1958). בשל מרכזיות הדת וההיצמדות להלכה, משבר הגירושין מעלה קשיים הקשורים גם לאמונה: אמנם חלק מהמתגרשים אשר נשארים בחברה החרדית נמצאו כמתחזקים באמונתם (בארט ובן ארי, 2014) אך נמצאו גם מתגרשים אשר יוצאים מן החברה החרדית (כץ, 2020; ויספלנר, 2022) וסממנים של "ישראלזציה" או מודרניזציה, עת מתקיימות מסיבות לרגל הגירושין בקרב זוגות חרדים (פליישמן, 2023) אשר מבקשות לבטא ניסיון להתגבר על הקשיים בקבלת הגירושין בקרב המתגרשים עצמם ובסביבתם.

מענים למתגרשים

מבחינת המענים למתגרשים מקרב החברה החרדית, נטען כי אין צורך לחברה החרדית במדינה הריבונית כדי לקיים את מנהגיה (שטרן, 2004). לכן קריאות למענים למתגרשים מדגישות את החשיבות שאלו יגיעו מתוך הקהילה עצמה כדי להמשיך ולשמר את ההיגיון הקולקטיביסטי-דתי יחד עם המסורתיות-שמרנות של החברה החרדים גם כאשר המדינה מממנת מענים אלו. דרישה זו מתקיימת גם בחברות מסורתיות-שמרניות אחרות (Ali et al., 2022), כמו גם בחברות חרדיות במדינות ליברליות, כגון ארה"ב (Silverman, 2014), המדגישות "רגישות תרבותית" ואלו מיושמים גם בארץ

(חושן ואח', 2007). משמעות הדבר כי מצופה שמענים יפעלו על פי הקודים התרבותיים החרדיים: שיתוף פעולה עם סוכני קהילה (Schnall, 2006) כדי להשיג לגיטימציה ויחסי אמון, הכרת הקודים והנורמות לשם מתן שירותים יעילים ומונגשים, צמצום תחושה האיום (מדומיין או אמיתי) מצד החברה החילונית (Belfon, 2020) שתסייע להתגבר על תופעת ההשתקה, תוך שימוש בהון אנושי חרדי.

אולם בשל חדירת המודרניות לקהילה והשינויים שיצרו בה התגוונות לתתי-קבוצות (מלאך וכהנר, 2017), המשתקפת גם בסיבות לגירושין, עת תפיסת מוסד הנישואין עצמו משתנה מחובה כמוסד קולקטיביסטי-חברתי לשאיפה אישית אינדיבידואלית-רומנטית (Barth & Ben-Ari, 2014), בקרב החברה החרדית, יש לוודא כי קיימים מענים אשר אינם כפופים לתכתיבי ההיגיון הקולקטיביסטי-דתי והמסורתי-שמרני. זאת על מנת לספק למתגרשים בקרב החברה החרדית מענים מותאמים אשר יאפשרו להם להמשיך את חייהם גם לאחר פירוק הזוגיות ו/או המשפחה – על פי בחירותיהם והמאפיינים המתאימים לצורכיהם. מתן מענים אשר מוכתבים ומתכתבים עם הפיקוח המוסדי והחברתי של החברה החרדית באופן בלעדי, עלול להנציח את הסבל והקשיים של מתגרשים מקרב החברה החרדית.

לשם הליך הלמידה בחברה החרדית נעשה שימוש בשיטות הבאות:

1. סקירה ספרותית
2. שאלון אינטרנטי
3. 4 קבוצות מיקוד: 2 לגברים ו-2 לנשים
4. קבוצת מיקוד גברים אינטרנטית כמותית
5. קבוצת מיקוד מומחים ע"י שאלוני עומק חצי מובנים עם גורמים מהרווחה והקהילה

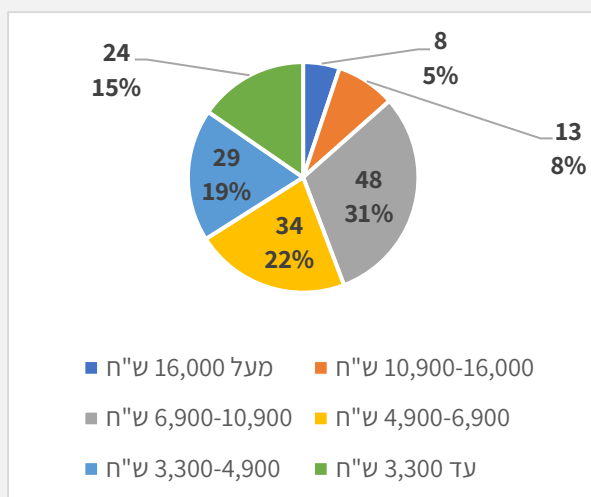
ממצאי השאלון וקבוצת מיקוד גברים אינטרנטי

חלק א': אפיון משתתפי המחקר

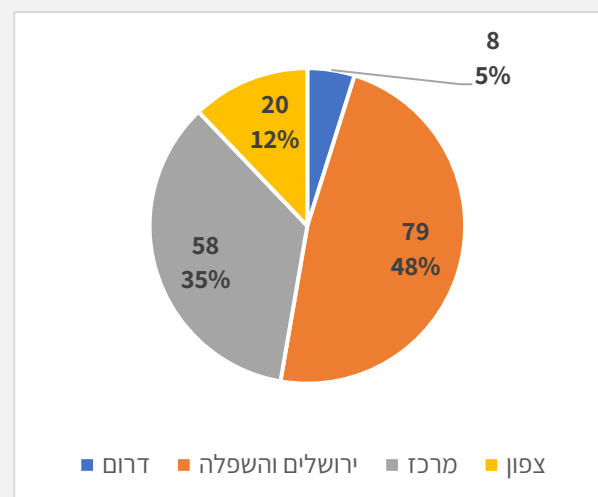
מתוך 173 משתתפים שהשיבו לשאלון, 155 (89.6%) ציינו כי יש להם ילדים משותפים ו-18 (10.4%) ציינו כי אין להם ילדים משותפים ולאור הקריטריונים שנבחרו למחקר זה, לא השתתפו בניתוח ממצאי המחקר. לאור נתון זה, נתייחס ל-155 משתתפים בלבד העונים על הקריטריונים להשתתפות במחקר. בנוסף, בשל ייצוגם הנמוך של הגברים אשר השיבו על השאלון, נערכה קבוצת מיקוד לגברים בלבד. נתוני קבוצת המיקוד צורפו למחקר זה, ולכן המחקר כולל 165 משתתפים בסה"כ.

אפיון דמוגרפי

- משתתפי המחקר מורכבים מ-120 נשים (72.7%) ו-45 גברים (27.3%).
- ממוצע גיל המשתתפים הינו 38.05 עם סטיית תקן 8.09, כאשר טווח הגילאים נע בין 23 ל-57.
- התפלגות אזור המגורים של משתתפי המחקר מוצגת באיור 1, כאשר כמחצית מהם (47.9%) מתגוררים באזור ירושלים והשפלה.
- התפלגות ההכנסה החודשית בנטו למשפחה מתוארת באיור 2, כאשר כ-87% מהמשפחות משתכרות עד 10,900 ש"ח.

איור 2: התפלגות ההכנסה החודשית של משתתפי המחקר

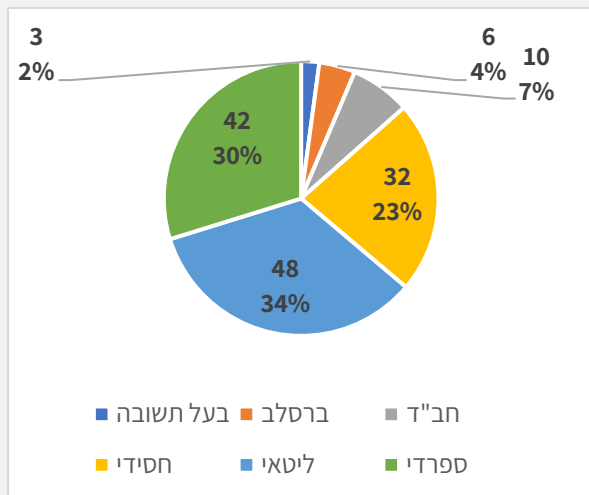

איור 1: התפלגות אזור המגורים של משתתפי המחקר

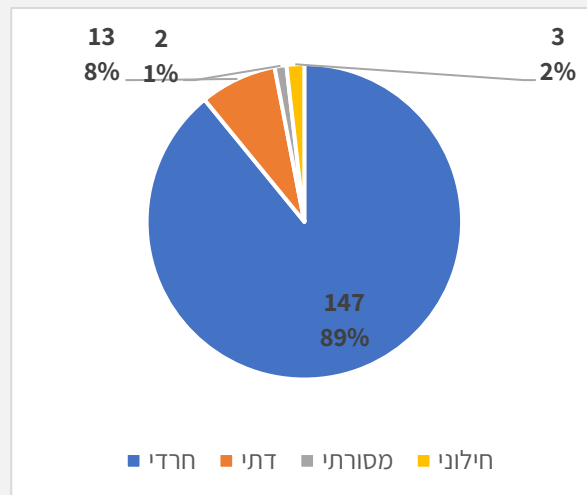
- הגדרת רמת הדתיות העכשווית של משתתפי המחקר מוצגת באיור 3, כאשר 89% ממשתתפי המחקר הגדירו את עצמם כחרדים.
- זרם דתי – רק 141 (85.45%) ממשתתפי המחקר ציינו את שיוכם לזרם דתי. איור 4 מציג את התפלגות זו (של המשיבים בלבד), כאשר כ-34% מהמשתתפים שייכים לזרם הליטאי, כ-29.8% לספרדי וכ-22.7% לחסידי. טבלה 4 מציגה את התפלגות השתייכות לזרם חסידי, מבין 28 המשיבים על פריט זה.

השתתפות בקבוצת מיקוד – 91 (55.2%) מהמשתתפים ציינו כי יהיו מעוניינים להשתתף בקבוצת מיקוד/להתראיין בנושא, והשאר העדיפו שלא.

איור 4: התפלגות הזרם הדתי של משתתפי המחקר
(141=N)

איור 3: התפלגות רמת הדתיות של משתתפי המחקר

טבלה 1: התפלגות שיוך לזרם חסידי

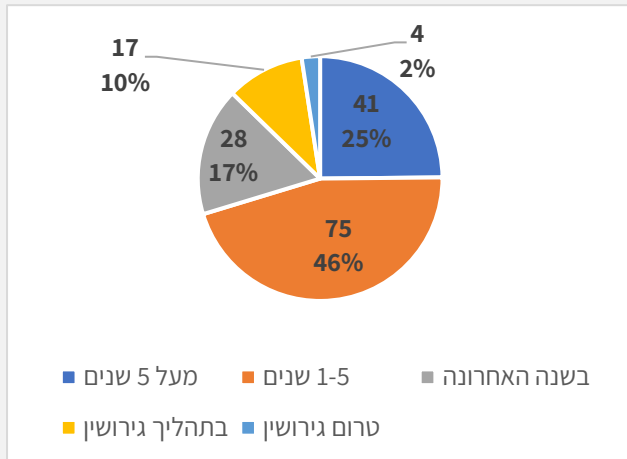
אחוז	שכיחות	זרם חסידי
3.57%	1	מדבורנא
3.57%	1	סאטמר
3.57%	1	סלאנים
3.57%	1	ערלוי
3.57%	1	צאנז
3.57%	1	גור
3.57%	1	רחמסטריווקה
100%	28	סה"כ

אחוז	שכיחות	זרם חסידי
28.58%	8	כלל חסידי
10.72%	3	ויזניץ
10.72%	3	קרלין
7.14%	2	בעלזא
7.14%	2	סאטמר ברסלב
3.57%	1	בוסטון
3.57%	1	יד עזרה
3.57%	1	אשלג

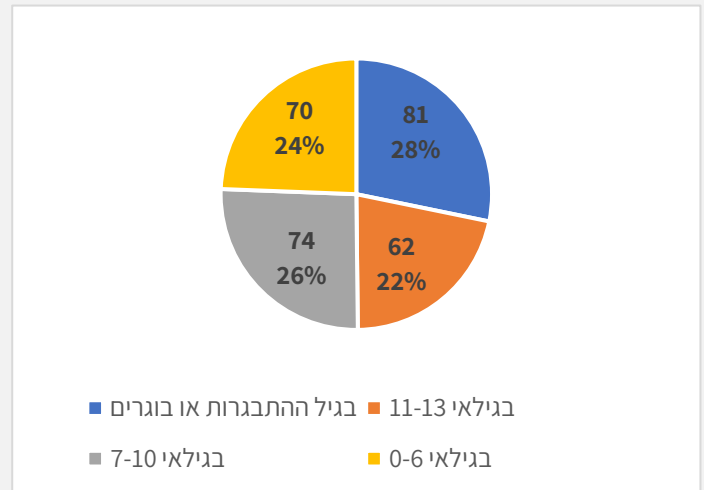
אפיון בהקשר הגירושין והפרידה

ממוצע מספר הילדים של משתתפי המחקר הינו: 3.42 וסטיית התקן היא 2.14, כאשר הטווח הינו בין 1 ל-9.

התפלגות טווחי הגילאים בקרב משתתפי המחקר מוצגת באיור 5 (בהתאם למספר הפעמים בו צוינה כל קטגוריה).

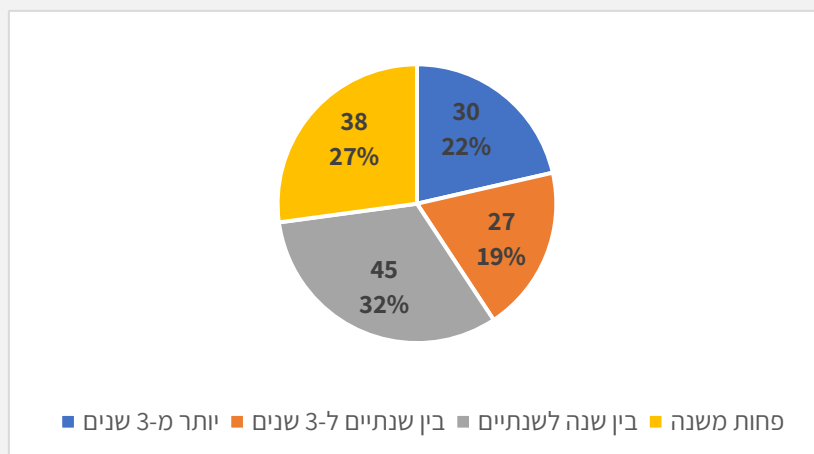
איור 6: התפלגות שלב הפרידה בתהליך הגירושין בקרב משתתפי המחקר

איור 5: התפלגות הטווחים של גילאי הילדים של משתתפי המחקר

התפלגות שלב הפרידה בתהליך הגירושין מוצגת באיור 6, בו ניתן לראות כי עבור כ-46% ממשתתפי המחקר ציינו כי הם התגרשו ב-1-5 השנים האחרונות.

באיור 7, ניתן לראות כי מבין 140 משתתפי המחקר שצינו כי עברו הליך גירושין, התפלגות משך הזמן שעבר מהרגע שהחליטו להיפרד ועד שהסתיימו ההליכים המשפטיים והבירוקרטיים הינה די שווה.

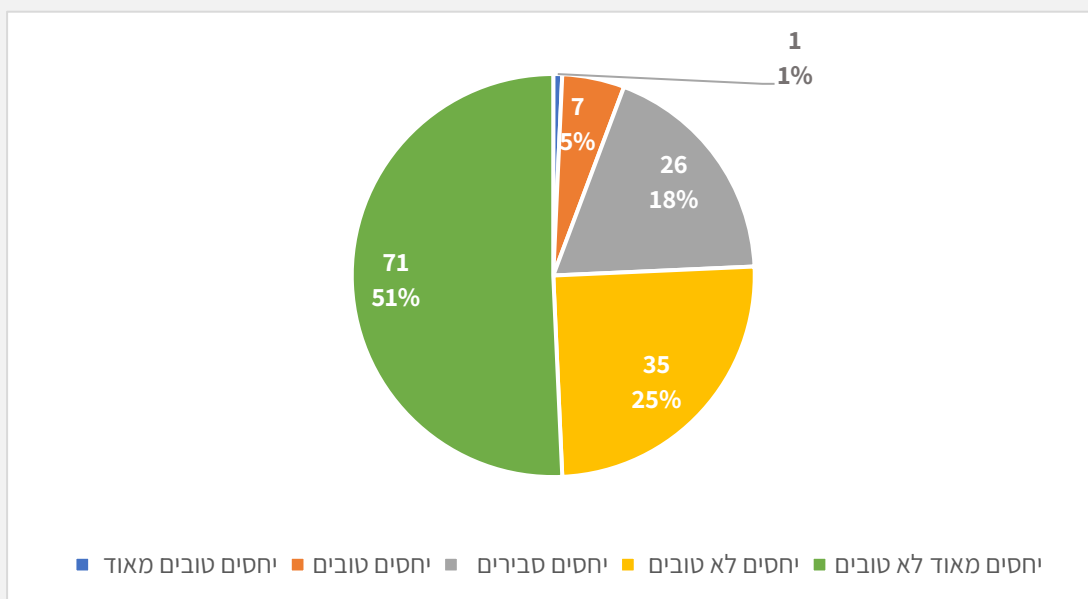

איור 7: התפלגות משך הזמן שעבר מהרגע שהוחלט להיפרד ועד שהסתיימו ההליכים המשפטיים והבירוקרטיים

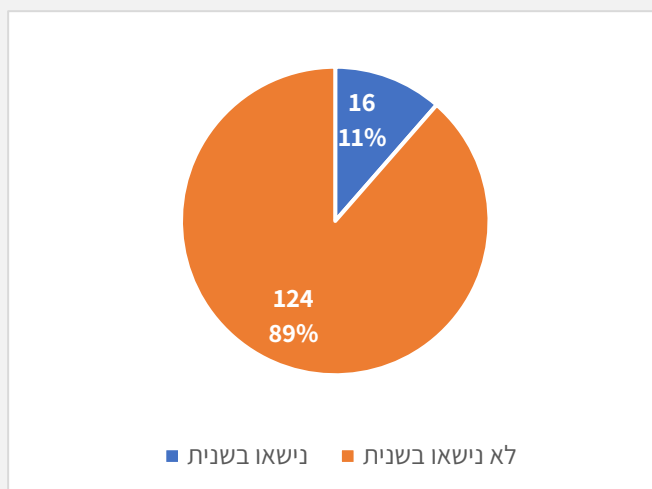
בנוגע לטיב היחסים בין בני הזוג במהלך תהליך הפרידה והגירושין ניתן לראות כי:

- 140 משיבים בלבד השיבו לשאלה זו (מתוכם רובם ציינו כי סיימו הליך גירושין).
- משתתף אחד בלבד בחר באפשרות 5- יחסים טובים מאוד.
- הרוב המכריע (76%) ציינו "יחסים לא טובים" או "יחסים מאוד לא טובים".
- ממוצע – 1.8; סטיית תקן – 0.96**
- ההתפלגות מופיעה בציר 8.

איור 8: התפלגות טיב היחסים בין בני הזוג במהלך התהליך

בנוגע לשאלה האם **נישאו בשנית**, ניתן לראות כי רובו המוחלט של משתתפי המחקר (שסיימו את הליך הגירושין) לא נישאו בשנית. ההתפלגות מופיעה באיור 9. נציין כי 7 ממשתתפי המחקר ציינו כי בן/בת זוגם לשעבר נישאו, 2 ציינו כי בן זוגם נישא בשנית, אך התגרש בשלישית ו-2 ציינו כי הינם בזוגיות, אך לא נישאו.

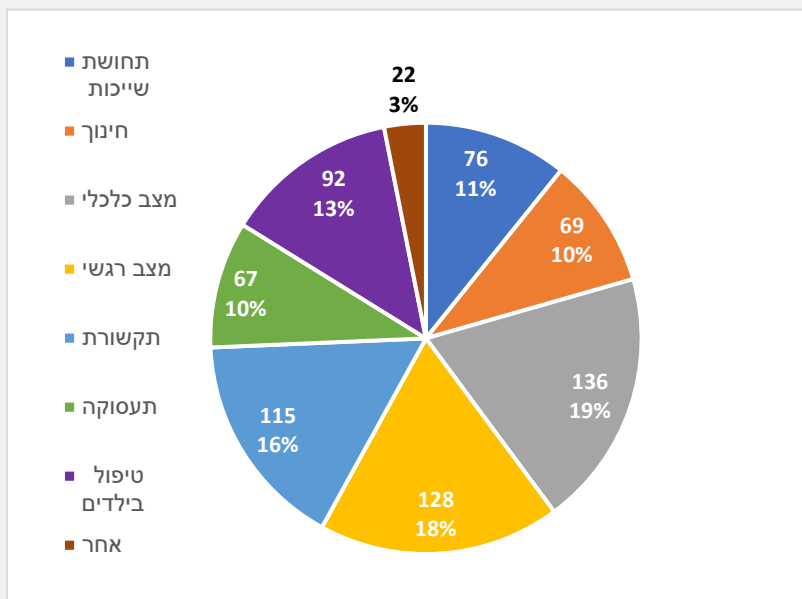
איור 9: התפלגות נישואין בשנית

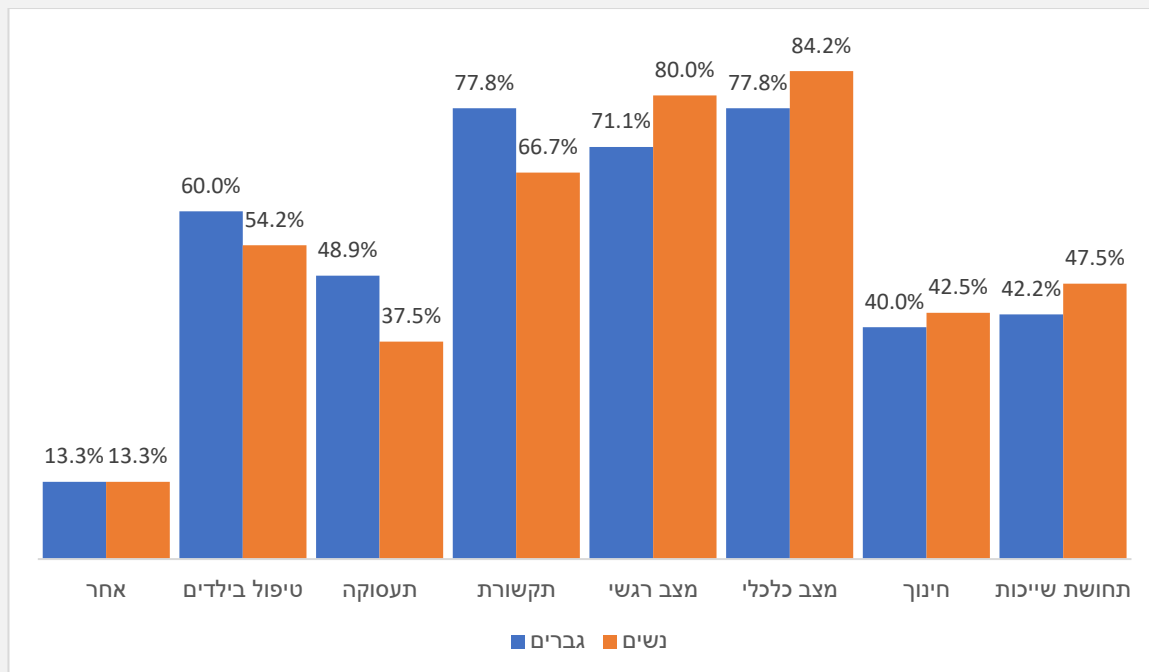
חלק ב': מיפוי צרכים ואתגרים

בניתוח ממצאי השאלון הכמותי בנושא מוקדי הקושי המרכזיים המלווים את המשיב בהתמודדות עם תהליך הפרידה והגירושין, עולה כי **המצב הכלכלי** (19.3%), **המצב הרגשי** (18.2%), **תקשורת בין בני הזוג** (16.3%), **טיפול בילדים** (13%) ו**תחושת שייכות לקהילה ולמשפחה** (11%) הינם מוקדי קושי מרכזיים על ידי משתתפי המחקר.

איור 10 מציג את אחוז הפעמים שבהם צוינו הקשיים על ידי המשתתפים, מסך כלל הקשיים שצוינו.

איור 10: התפלגות מספר הפעמים בהם צוינו מוקדי הקושי המרכזיים שמלווים את המשיב בהתמודדות עם תהליך הפרידה והגירושין

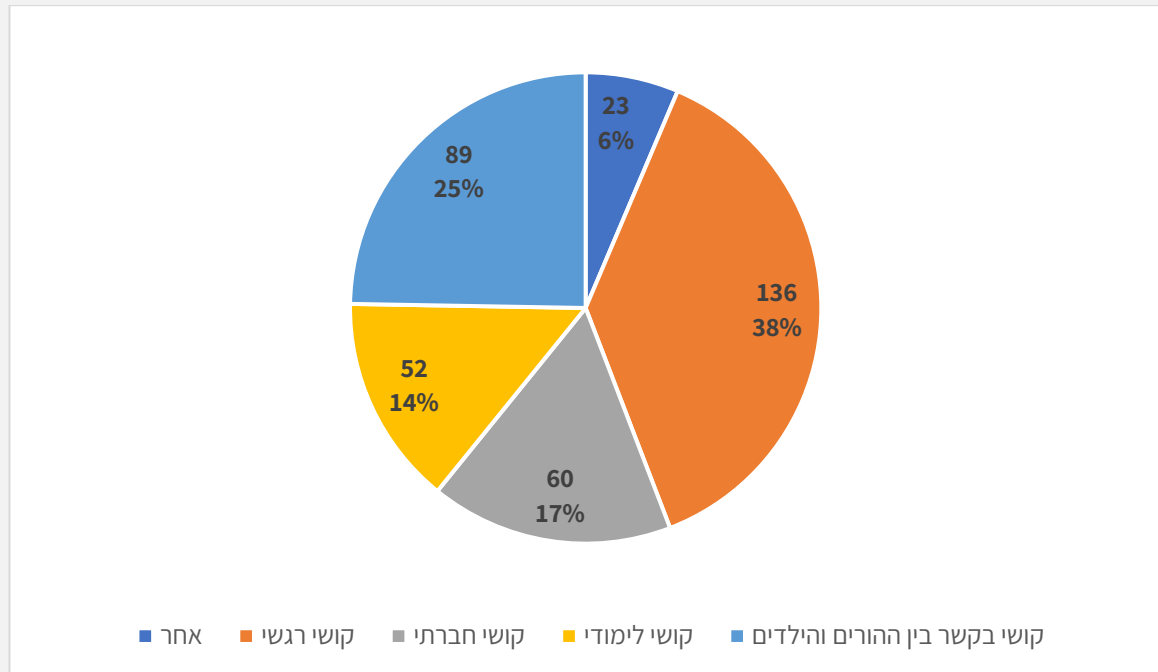

איור 11: האחוז מתוך כל מגדר אשר דיווחו על מוקדי הקושי

איור 11 מציג את האחוז מתוך כל מגדר אשר דיווחו על כל אחד ממוקדי הקושי. ניתן לראות פער מסוים בין גברים לנשים בחלק ממוקדי הקושי. נציין, עם זאת, כי נתון זה אינו חוזר על עצמו באופן שיטתי בכלל כלי המחקר בהם נעשה שימוש בתהליך למידה זה.

בניתוח מוקדי הקושי המרכזיים המלווים את ילדי המשיב בהתמודדות עם תהליך הפרידה והגירושין, עולה כי הקושי הרגשי צוין מעל לשליש מהפעמים (37.8%) בהם ציינו משתתפי המחקר את קשיי ילדיהם, בעוד שהקושי בין הורים וילדים צוין כרבע מהפעמים (24.7%). הפילוח המלא מוצג באיור 12.

איור 12: התפלגות ציון כל אחד ממוקדי הקושי של ילדי המשיב

רמת קושי נתפסת של כל מוקדי הקושי עבור המשיב

נראה כי ממוצעי הקשיים הגבוהים ביותר הינם קשיים בקשר בין בני הזוג, התמודדות עם מצוקה כלכלית, קשיים רגשיים, הגעה להסכמות בנוגע למזונות וחלוקת הרכוש והתמודדות ומתן מענה לשיים של הילדים.

עם זאת, בפילוח לפי מגדר, ניתן לראות כי הקשיים הגבוהים ביותר בקרב גברים מעט שונים, והינם קשיים בקשר בין בני הזוג, חוסר ידע והבנה של הזכויות בתהליך והשירותים הקיימים בתחום, התמודדות עם מצוקה כלכלית, התמודדות ומתן מענה לקשיים של הילדים וקשיים כלכליים בייצוג מול בית הדין/בית המשפט לענייני משפחה.

נציין כי נערכו מבחני t למדגמים בלתי תלויים לבחינת הבדלים בין ממוצעי הגברים לממוצעי הנשים, ונמצא כי רק לגבי הקושי "תיאום זמני שהות ביניהם" ישנו הבדל מובהק $[t(163)=-2.11, p<0.05]$ ביניהם, כך שנשים (ממוצע=3.24, סטיית תקן=0.98) חוות קושי זה יותר מגברים (ממוצע=2.87, סטיית תקן=1.12).

טבלה 2 מציגה את הממוצעים וסטיות התקן של רמות הקושי של כל מוקדי הקושי באופן כללי, ובפילוח (ממוצעים בלבד) לנשים וגברים.

טבלה 2: ממוצעים וסטיות תקן של רמות הקושי של כל מוקדי הקושי

מוקד הקושי	ממוצע (סטיית תקן)	ממוצע גברים	ממוצע נשים
קשיים בקשר ביניכם	3.5 (0.87)	3.44	3.52
התמודדות עם מצוקה כלכלית כתוצאה מתהליך הגירושין	3.42 (0.89)	3.29	3.47
קשיים רגשיים בהתמודדות עם תהליך הפרידה והגירושין	3.38 (0.86)	3.16	3.46
הגעה להסכמות בנוגע למזונות וחלוקת הרכוש	3.36 (0.97)	3.27	3.4
התמודדות ומתן מענה לקשיים של הילדים בעקבות תהליך הפרידה או הגירושין	3.35 (0.88)	3.29	3.36
קשיים כלכליים בייצוג מול בית הדין/בית המשפט לענייני משפחה	3.26 (1.05)	3.29	3.25
חוסר ידע והבנה של הזכויות שלי בתהליך והשירותים הקיימים בתחום	3.23 (0.94)	3.42	3.16
תיאום זמני שהות ביניכם	3.14 (1.03)	2.87	3.24
חוסר ידע והיכרות עם ההיבט הפורמלי של התהליך שעומד/עמד בפניכם	3.07 (0.97)	3.18	3.03
תחושת בדידות	3.01 (1.02)	3.02	3.01
קשיים בהתנהלות מול בית הדין/בית המשפט לענייני משפחה	2.97 (1.13)	3.00	2.96
התמודדות עם השגרה החדשה שלאחר הפרידה הפיזית	2.83 (0.98)	2.87	2.82
היבטים טכניים וארגוניים- לדוגמה מעבר לבית חדש, שינוי סטטוס בת.ז וכו'	2.5 (1.02)	2.31	2.57
קשיים חברתיים בעקבות הפרידה והגירושין	2.47 (1.09)	2.44	2.48
חוסר ידע בנוגע להיבטים הלכתיים בתהליך הגירושין	2.39 (1.11)	2.24	2.44
טווח התשובות: 1- אין קושי בכלל, 2- קושי מועט, 3- קושי בינוני, 4- קושי רב			
*מספר המשיבים על כל אחד מההיגדים: 165; מינימום- 1; מקסימום- 4			

חלק ג': מיפוי שימוש בשירותים

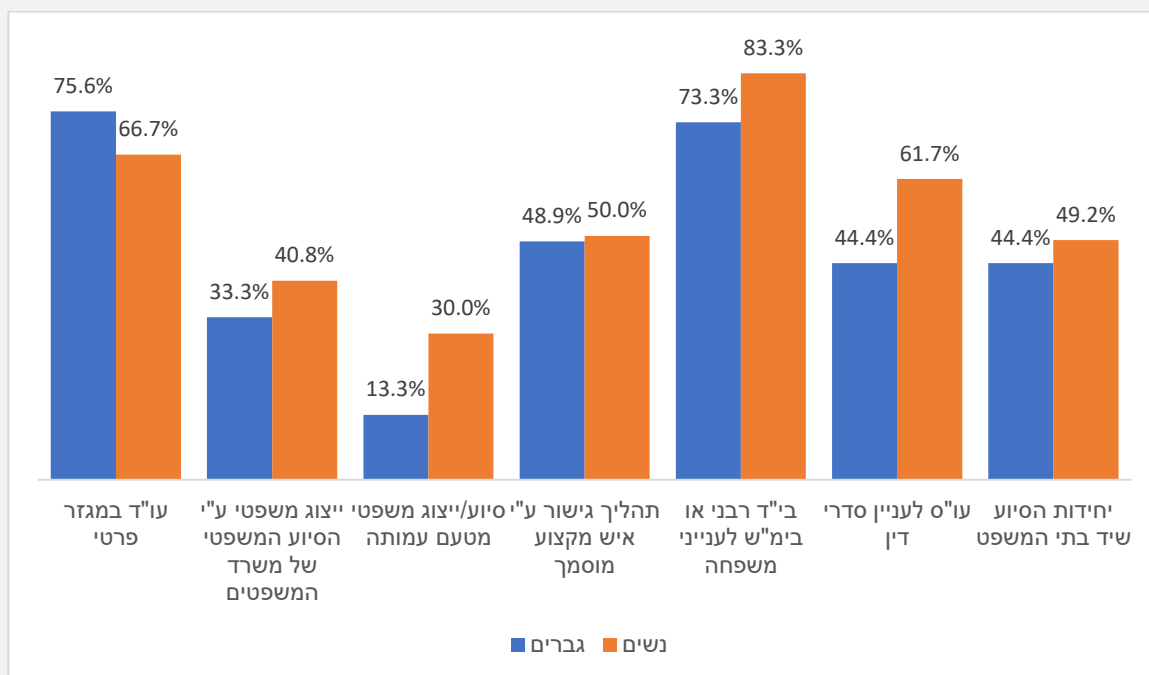
גורמים משפטיים

153 (92.7%) ממשתתפי המחקר ציינו כי נעזרו בגורמים מקצועיים משפטיים בתהליך הפרידה והגירושין. טבלה 3 מציגה את שכיחויות השימוש בגורמים המשפטיים השונים, וכן את ממוצע הדירוג וסטיות התקן של כל גורם. איור 13 מציג את שכיחות השימוש בכל גורם משפטי בחלוקה בין גברים לנשים ואיור 14 מציג את ממוצעי דירוג הגורמים המשפטיים בחלוקה לפי נשים וגברים.

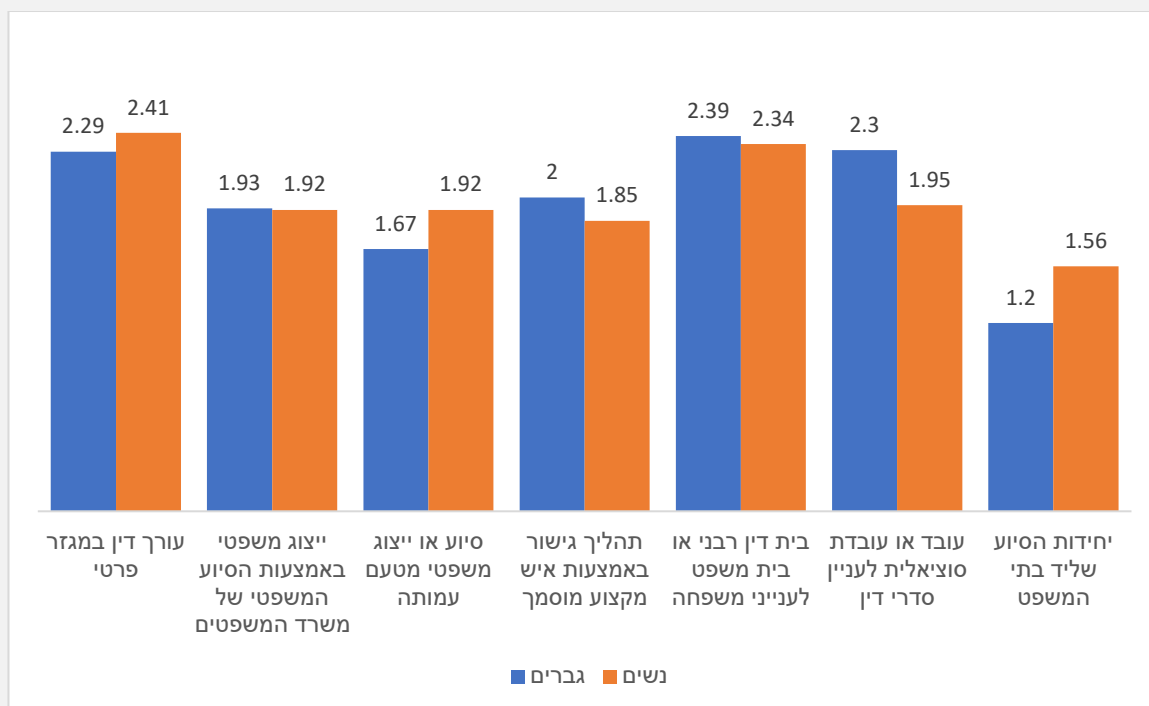
נראה כי הגורמים המשפטיים בהם נעזרו במידה הרבה ביותר הם עורכי דין מהמגזר הפרטי (114 משתתפים) ובית דין רבני או בית משפט לענייני משפחה (133 משתתפים) והם גם בעלי הדירוג הגבוה ביותר מבחינת רמת הסיוע הנתפסת של המשתתפים.

טבלה 3: שכיחויות, אחוזים, ממוצעים וסטיות תקן של הגורמים המשפטיים בהם נעזרו בתהליך

שכיחות המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה	אחוז המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה (מכלל משתתפי המחקר)	אחוז המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה (מתוך משתתפי המחקר שעשו שימוש בגורם כלשהו)	ממוצע הדירוג	סטיות תקן של הדירוג
בית דין רבני או בית משפט לענייני משפחה	133	80.61%	86.93%	2.35
עורך דין במגזר פרטי	114	69.09%	74.51%	2.38
עובד או עובדת סוציאלית לעניין סדרי דין	94	56.97%	61.44%	2.02
תהליך גישור באמצעות איש מקצוע מוסמך	82	49.70%	53.59%	1.89
יחידות הסיוע שליד בתי המשפט	79	47.88%	51.63%	1.47
ייצוג משפטי באמצעות הסיוע המשפטי של משרד המשפטים	64	38.79%	41.83%	1.92
סיוע או ייצוג משפטי מטעם עמותה	42	25.45%	27.45%	1.88
טווח התשובות: 1- במידה מועטה, 2- במידה בינונית, 3- במידה גבוהה				

איור 13: שכיחות השימוש בכל גורם משפטי בחלוקה בין גברים לנשים

איור 14: ממוצע דירוג הגורמים המשפטיים בחלוקה לפי נשים וגברים

גורמים טיפוליים

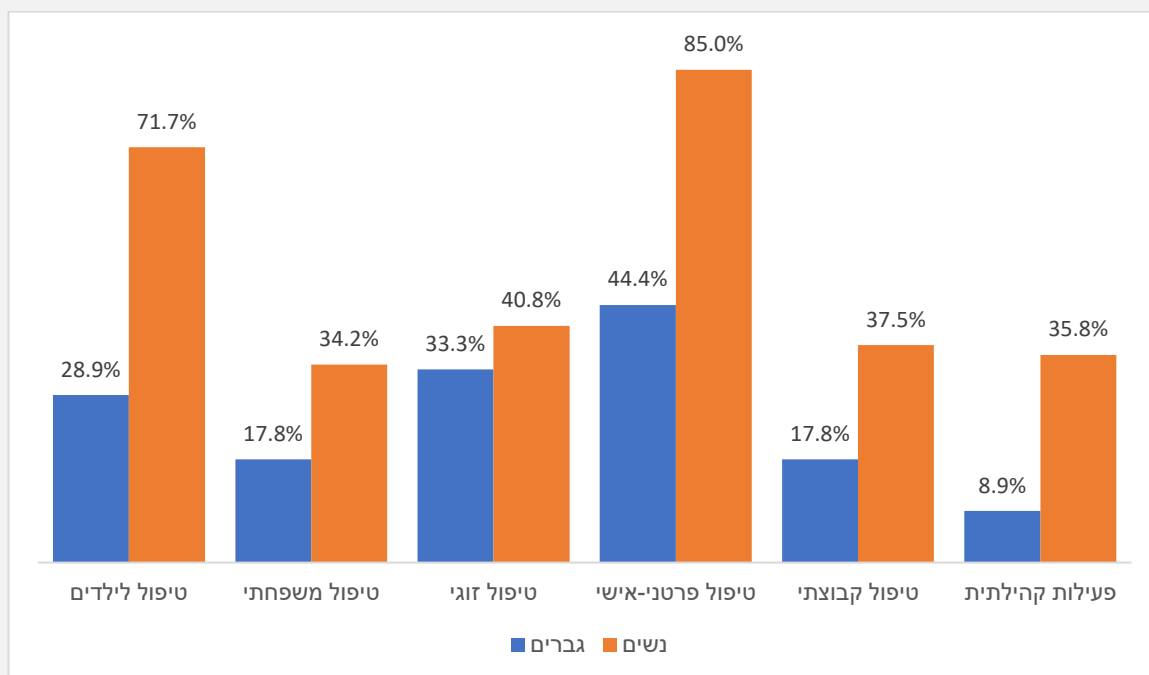
127 (77%) ממשתתפי המחקר ציינו כי קיבלו ליווי וסיוע טיפולי-רגשי לאורך תהליך הפרידה והגירושין. טבלה 4 מציגה את שכיחויות השימוש בגורמים המשפטיים השונים, וכן את ממוצע הדירוג וסטיות התקן של כל גורם.

נראה כי הגורמים הטיפולים בהם נעזרו במידה הרבה ביותר הם טיפול פרטני-אישי (122 משתתפים) וטיפול לילדים (99 משתתפים). מבחינת דירוג רמת הסיוע של כל הגורמים הטיפולים, טיפול פרטני-אישי נמצא בבעל הסיוע הגבוה ביותר (ממוצע 2.63), ולאחריו טיפול קבוצתי (ממוצע 2.11) וטיפול משפחתי (ממוצע 2). איור 15 מציג את שכיחות השימוש בכל גורם טיפולי בחלוקה בין גברים לנשים ואיור 16 מציג את ממוצעי דירוג הגורמים הטיפולים בחלוקה לפי נשים וגברים.

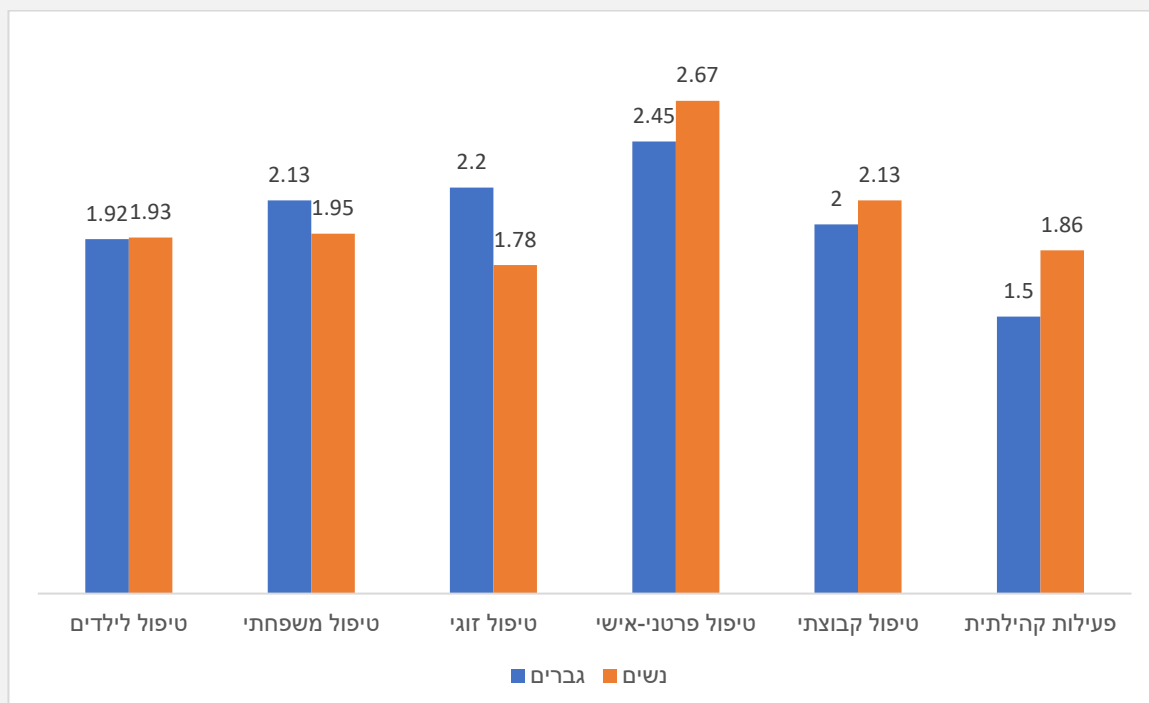
טבלה 5 מציגה את התפלגות המסגרות (פרטי, ציבורי, עמותה) של כל גורם טיפולי. איור 17 מציג את התפלגות הסיבות לאי קבלת עזרה בשירותים אלה מבין 35 משתתפי המחקר שציינו כי לא עשו שימוש באף גורם.

טבלה 4: שכיחויות, אחוזים, ממוצעים וסטיות תקן של הגורמים הטיפולים בהם נעזרו בתהליך

שכיחות המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה	אחוז המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה (מכלל משתתפי המחקר)	אחוז המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה (מתוך משתתפי המחקר שעשו שימוש בגורם כלשהו)	ממוצע הדירוג	סטיית תקן של הדירוג
122	73.94%	96.06%	2.63	0.63
99	60.00%	77.95%	1.93	0.81
64	38.79%	50.39%	1.88	0.86
53	32.12%	41.73%	2.11	0.8
49	29.7%	38.58%	2	0.82
47	28.48%	37.01%	1.83	0.79
טווח התשובות: 1- במידה מועטה, 2- במידה בינונית, 3- במידה גבוהה				

איור 15: שכיחות השימוש בכל גורם טיפולי בחלוקה בין גברים לנשים

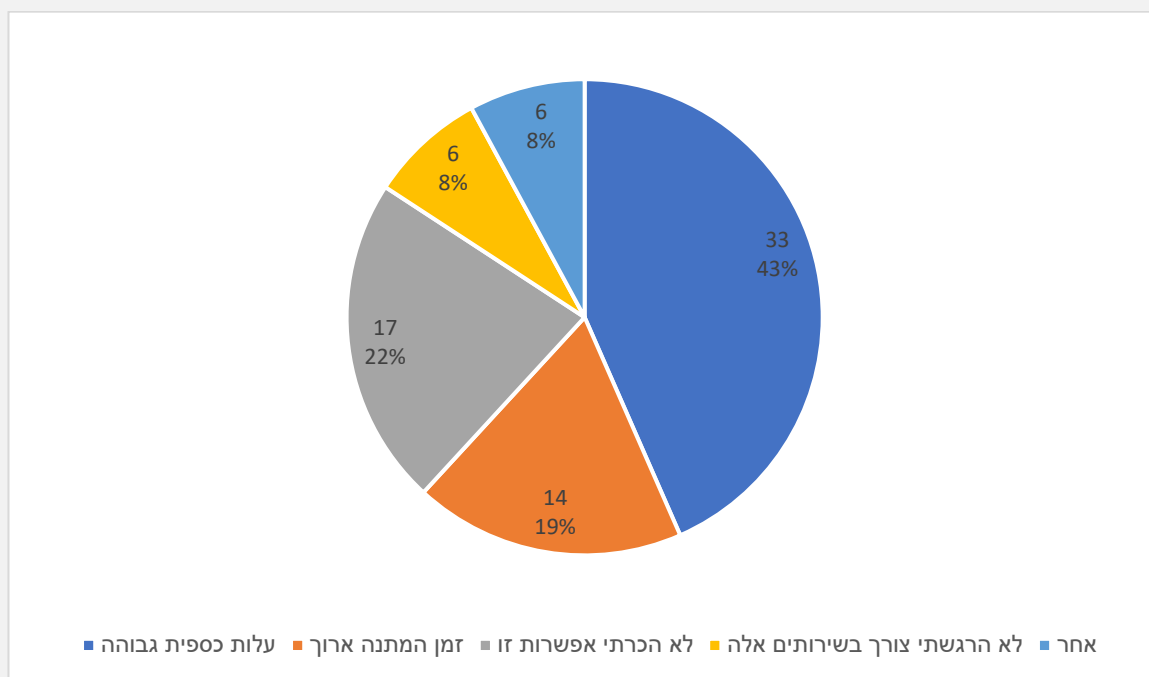
איור 16: ממוצעי דירוג הגורמים הטיפוליים בחלוקה לפי נשים וגברים

טבלה 5: התפלגות המסגרות (פרטי, ציבורי, עמותה) של כל גורם טיפולי*

פעילות קהילתית	טיפול קבוצתי	טיפול פרטני-אישי	טיפול זוגי	טיפול משפחתי	טיפול לילדים שלי	
8 (19.5%)	21 (55.3%)	76 (65.5%)	45 (80.4%)	21 (46.7%)	45 (48.9%)	גורם פרטי
19 (46.3%)	4 (10.5%)	28 (24.1%)	6 (10.7%)	22 (48.9%)	38 (41.3%)	גורם ציבורי
14 (34.1%)	13 (8.4%)	12 (10.3%)	5 (8.9%)	2 (4.4%)	9 (9.8%)	עמותה
41 (100%)	38 (100%)	116 (100%)	56 (100%)	45 (100%)	92 (100%)	סה"כ

*האחוזים המצוינים בטבלה נגזרים מאחוז המשיבים על כל גורם טיפולי ולא מסך כלל משתתפי המחקר.

איור 17: התפלגות הסיבות לאי קבלת עזרה בשירותים הטיפוליים

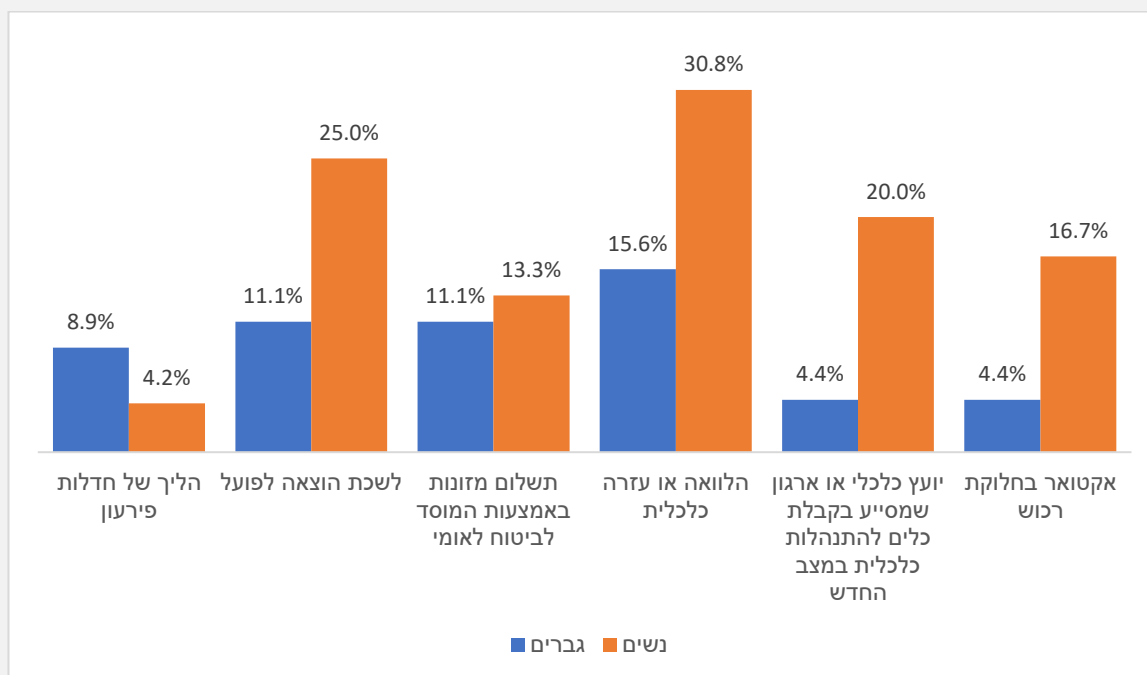
גורמים כלכליים

60 (36.4%) ממשתתפי המחקר ציינו כי נעזרו בשירותים כלכליים לאורך תהליך הפרידה והגירושין. טבלה 6 מציגה את שכיחויות השימוש בגורמים המשפטיים השונים, וכן את ממוצע הדירוג וסטיות התקן של כל גורם.

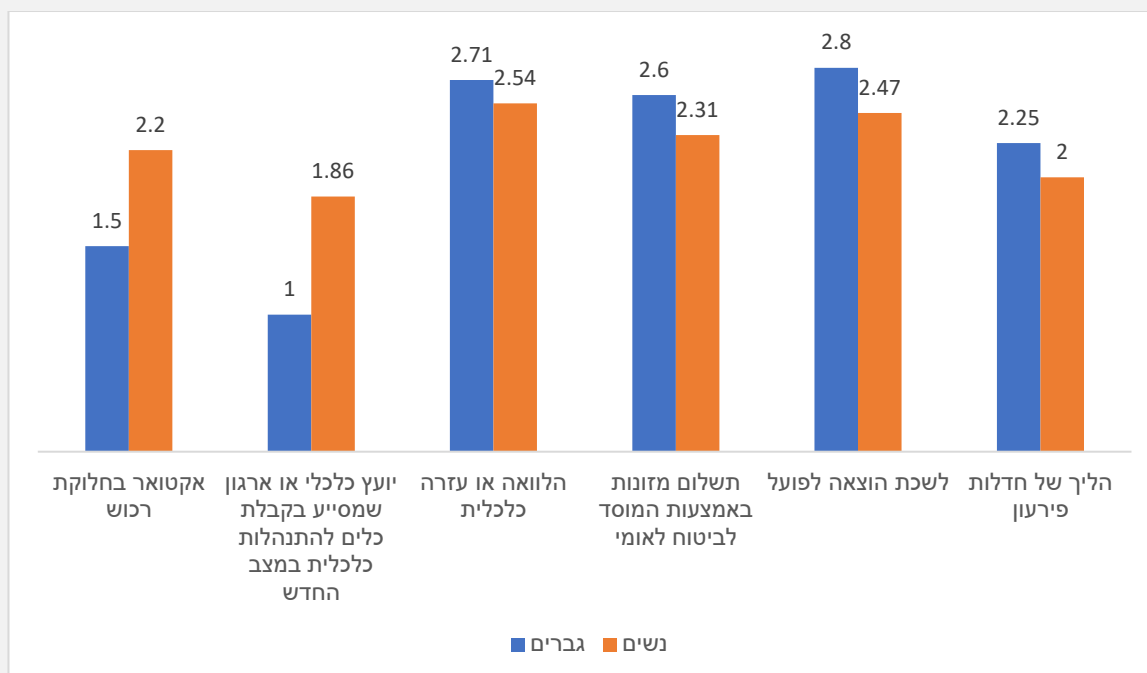
נראה כי הגורמים הכלכליים בהם נעזרו במידה הרבה ביותר הם הלוואה או עזרה כלכלית (44 משתתפים) ולשכת הוצאה לפועל (35 משתתפים) והם גם בעלי הדירוג הגבוה ביותר מבחינת רמת הסיוע הנתפסת של המשתתפים. איור 18 מציע את שכיחות השימוש בכל גורם כלכלי בחלוקה בין גברים לנשים ואיור 19 מציע את ממוצעי דירוג הגורמים הכלכליים בחלוקה לפי נשים וגברים.

טבלה 6: שכיחויות, אחוזים, ממוצעים וסטיות תקן של הגורמים הכלכליים בהם נעזרו בתהליך

שכיחות המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה	אחוז המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה (מכלל משתתפי המחקר)	אחוז המשתתפים שעשו שימוש בגורם זה (מתוך משתתפי המחקר שעשו שימוש בגורם כלשהו)	ממוצע הדירוג	סטיות תקן של הדירוג	
44	26.67%	73.33%	2.57	0.76	הלוואה או עזרה כלכלית
35	21.21%	58.33%	2.51	0.7	לשכת הוצאה לפועל
26	15.76%	43.33%	1.81	0.94	יועץ כלכלי או ארגון שמסייע בקבלת בלים להתנהלות כלכלית במצב החדש
22	13.33%	36.67%	2.14	0.89	אקטואר בחלוקת רכוש
21	12.73%	35%	2.38	0.8	תשלום מזונות באמצעות המוסד לביטוח לאומי
9	5.45%	15%	2.11	0.93	הליך של חדלות פירעון
טווח התשובות: 1- במידה מועטה, 2- במידה בינונית, 3- במידה גבוהה					

איור 18: שכיחות השימוש בכל גורם כלכלי בחלוקה בין גברים לנשים

איור 19: ממוצע דירוג הגורמים הכלכליים בחלוקה לפי נשים וגברים.

נציין כי אף גבר לא נתן ציון 3 לאקטואר בחלוקת רכוש, או ציון 2-3 ליועץ כלכלי או ארגון שמסייע בקבלת כלים להתנהלות כלכלית במצב החדש.

רשתות חברתיות

56 (33.9%) ממשתתפי המחקר ציינו כי נעזרו בסיוע של קבוצות או קהילות ברשתות החברתיות לאורך תהליך הפרידה והגירושין. טבלה 7 מציגה את השכיחות של הקבוצות/קהילות החברתיות אותן ציינו משתתפי המחקר, מתוכן ראוי לציין את באשר תלכי, אם הבנים והתנערי.

טבלה 7: שכיחות הקבוצות/קהילות החברתיות

שם הקבוצה	שכיחות	שם הקבוצה	שכיחות	שם הקבוצה	שכיחות
אבא עזוב/עצוב	2	הכוח	1	למען אחי	2
אבות למען צדק	1	הקשיבה	1	לצדכם	1
אורלי שלנג	1	השתתפות בשכ"ד	1	מבוי סתום	1
איגוד העובדים הסוציאליים	1	השתתפות בשכר צהרון	1	מקימי	1
אם הבנים	9	התנערי	6	מרכז הילד והמשפחה	2
באשר תלכי	15	חב"ד	1	עירייה	2
בנין אב	2	חבריא ג	1	קבוצה בוואטסאפ/פייסבוק	5
בת מלך	1	יד אליעזר	1	קול אחת	1
גרושות למען גרושות	2	יד לאישה	4	קומי אורי	1
היא תתהלל	1	לביאות	1	קופת העיר	1

המלצות לשיפור או ייזום שירות עבור משפחות בתהליכי פרידה וגירושין

טבלה 8: המלצות לשיפור בתחום הרווחה

שכיחות	ההצעה
11	שיפור השירות ברווחה 2 מהפניות עסקו בשיפור השירות של העו"סית לסדרי דין בפרט (שירות, יכולת הקשבה והכלה, וניקיון ממשוא פנים על בסיס מגדר)
3	מתן סיוע כלכלי מהרווחה (2 מהמשתתפים ציינו כי ראוי שמענה זה יגיע מהרווחה)
1	סיוע במצבים של נרקסיסטיות/פסיכופתיות
1	מתן עזרה רגשית לילדים
1	סיוע במצבי אלימות בבית ולא במרכז
1	תמיכה רגשית וחברתית
2	סיוע במצבים של אלימות מול הגבר או ניכור הורי מצד ההורה
1	יצירת פתרונות מותאמות אוכלוסייה
2	שוויון זכויות מגדרי

סיכום ממצאי קבוצות המיקוד שנערכו על ידי המשרד וקבוצת מיקוד המומחים מהרווחה והקהילה

ראשית נציין כי שניים מהמראיינים ציינו כי תופעת הגירושין הינה תופעה שהולכת וגדלה בחברה החרדית.

"הסיפור של גירושין עם כל העבודה שלי ושל חבריי הרבה הרבה מאוד, 12 שנים. הסיפור של גירושין רק הולך וגדל לצערנו. צריך להיות ריאליים... ומתגרשים ומתגרשים והמון בחברה החרדית, אז אני לא יודע אם זה מגיע לשיעורי גירושין בחברה הכללית... זה לא מגיע, אבל עדיין יש פה תופעה הולכת ומתרחבת וצריך לתת על זה את הדעת בכל היבטים..." (ד"ר בקר)

"קושי במובן שלפעמים כשמתגרשים בגלל שזה לא עדיין לא מקובל. שוב אנחנו רואים את זה הרבה יותר. אני עובדת פה הרבה הרבה שנים ויש רף עולה." (ג')

קשיים מרכזיים בהתמודדות עם פרידה וגירושין בחברה החרדית

חמשת מוקדי הקושי המרכזיים שעלו בשאלון הכמותי, חזרו וקיבלו תוקף אף בשיטות המחקר האיכותניות, כדלהלן:

1. קושי כלכלי (אדום נשים בני ברק ירוק גברים בני ברק כחול גברים ירושלים סגול קבוצת נשים בית שמש)

המראיינים ציינו כי החברה החרדית פעמים רבות מאופיינת בקושי כלכלי. קושי זה משפיע על החלטות ופעולות רבות בהליך הפרידה והגירושין ובהתמודדות עם החיים לאחר הגירושין. המראיינים התייחסו להשפעה של קושי זה על היבטים שונים:

א. קושי בצריכת שירותים שעולים כסף ואינם מסובסדים בכל אחד משלבי הפרידה והגירושין - הדבר נכון גם במקרים בהם ישנו שירות ציבורי או ע"י מגזר שלישי, אך ההמתנה לקבלת השירות הינה ממושכת עד כי העיכוב בקבלת השירות יכול להביא להשלכות קשות עד כי עלול להפוך ללא רלוונטי.

"אם אני רוצה אפילו טיפול בביקור הורי בסדר, או אז הטיפולים האלה אין אותם בסל של משרד הרווחה, הם עלות מטורפת ובמרכזים המשפחתיים אין אפשרות גם לקבל מקרים כאלה מורכבים..." (ג')

ב. **תשלום מזונות** – מכיוון שפעמים רבות הגברים לומדים בכולל ואינם מועסקים, ואף אם הם מועסקים גובה שכרם אינו גבוה, ישנו קושי בתשלום דמי המזונות לאישה ולילדים.

"אנחנו יודעים היום שבשנתון החדש של החברה החרדית מדברים כבר על 55% של תעסוקה בקרב גברים, ולמעלה מ-80% של נשים, אבל עדיין כתוב שמה באותו שנתון שיצא בשבוע שעבר, שעדיין ההשתכרות היא בערך כמחצית מההשתכרות של משפחה בחברות אחרות... בחלק מהמקרים הגרושים, הבעלים, האבות נעדרי הכשרה תעסוקתית ואם גם יש להם הכשרה תעסוקתית, הם עדיין לא יכולים לפרנס את עצמם ואת גרושתם ואת מספר הילדים שהם בטח יותר משלושה. אז הסיפור הכלכלי הוא סיפור שמעיב מאוד משמעותי על הסיפור של גירושין בחברה החרדית." (ד"ר בקר)

"אני מספר לאנשים שרוצים להתגרש, לפעמים רק אנשים עשירים יכולים, כי הנזקים הממוניים כתוצאה מהגירושין האלה מטורפים, בפרט בציבור החרדי, המתחיל בבית סוציאקונומי נמוך" (הרב א')

"הנושא של תשלום מזונות שהוא כל כך נמוך, הגובה הוא נורא נמוך בהרבה פעמים כי יש אנשים שעובדים בשחור. זה כלל מוסתר ידוע, עובדים בשחור ואז לא נחשב כל הנושא של המזונות וזה

- עושה את זה מאוד קשה ונשים חיות בדלות מאוד, או גם גברים, ראיתי גבר שהתגרש והמשמורת אצלו והבית נורא דל..." (ג')
- "נשים רבות העלו קושי משמעותי בקבלת המזונות מהגברים וכניסה שלהן לחובות מול הוצאה לפועל. נאלצתי לבקש נדבה". (אישה, קבוצת מיקוד בני ברק)
- "גוזרים על הגבר גזר דין מוות מבחינת היכולת שלו להשתקם כלכלית". (גבר, קבוצת מיקוד בני ברק)
- "חוסר ביטחון כלכלי, מה המדינה עוזרת לנשים במצבה [של אישה גרושה]. יש חוסר ביטחון כלכלי מאוד משמעותי" (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)
- ג. **יצירת קשר יציב עם הילדים** – מכיוון שהגבר אינו מועסק, או מועסק בשכר שאינו גבוה, לרוב הוא שוכר יחידה קטנה ואינו יכול לארח בה את ילדיו כאשר הם שוהים עמו, ועליו למצוא חלופות אחרות, שלרוב אינן עונות על הצורך במלואו. לעיתים, הוא אף אינו יודע כיצד לבלות עם ילדיו.
- "אז הוא חי באיזשהו דירת חדר ופוגש את הילדים שלו פעם בשבוע או פעמיים בשבוע או כל שבת שנייה והשבת הזאת היא לא בדיוק בבית, בגלל שהבית שלו לא בנוי לארח 3 או 4 ילדים, אז הוא הולך לחברים או להורים שלו..." (ד"ר בקר)
- "הנושא של יציבות קשור הרבה מאוד לנושא של הסדרי שהות להסדרי ראייה זאת אומרת, בגלל שהרבה מאוד מקרים לאבא אין ממש מה לעשות בשעה של ההסדר ראייה. הוא לא יודע, הוא לא יודע מה לעשות שם. מה לספר להם סיפור, לאפות איתם ביחד זה אז צריך מישהו שיכווין אותו מישהו שייתן לו את המענה ההדרכתי." (ד"ר בקר)
2. **קושי חברתי** – קושי מרכזי ראשון אשר עלה בקרב המרואיינים הינו הקושי החברתי. חברה זו רואה גירושין בעין שלילית, למרות התמורות החלות בה. גברים ונשים רבים אשר התגרשו עלולים להיות מודרים חברתית ברמה כזו או אחרת. הדבר גורם לתחושת בדידות, תלישות וחוסר יציבות. בנוסף, עלולים להיות השלכות בתחומים שונים, כגון: קשיים עם השידוכים לידיהם או ברישום ילדיהם למוסדות חינוך פרטיים.
- "אין הכרה בכך שגירושין זה דבר לגיטימי". (אישה, קבוצת מיקוד בני ברק)
- "יש הסתרה של גברים גרושים, לא רוצים לתת תמריץ. במשך שלוש שנים הסתרתי שאני גרוש, אפילו למשפחה הקרובה לא סיפרתי". (גבר, קבוצת מיקוד בני ברק)
- "הייתה הסתרה מההורים שלי, פחדתי להודות שנכשלתי" (גבר, קבוצת מיקוד ירושלים)
- "עדיין היחס למשפחה הגרושה בחברה החרדית הוא יחס מסתייג או יחס... אני לא אוהב את המילה 'מדיר', אבל בטח מסתייג, זה נראה לי הגדרה טובה, ושהוא מקבל ביטוי בכל מיני הקשרים. למשל, בהכנסת הילדים למסגרות חינוך... זאת אומרת בשיבות ובסמינרים, זה יכול לקבל ביטוי בשידוכים של הילדים. אז עדיין הנושא החברתי הוא בהחלט תופס מקום". (ד"ר בקר)
- "הקהילה תומכת באנשים, למשל, הם יעזרו להם ככה בצנעא ישימו איזה שהוא נגיד ארגז של מוצרים מאחורי הדלת, אבל זה לא יהיה בפרסיה. כאילו יש פה איזה שניות כזאת, אנחנו נתמוך כי אנחנו חברה של חסד, אבל אנחנו לא נעשה את זה בפרסיה... בגלל שבסופו של דבר העובדה שאת גרושה זה באיזשהו מקום, זה לא בסדר... לא מילאת את חובתיך הקולקטיביסטית להיות אם ורעיה." (ד"ר בקר)

"אישה גרושה מלכתחילה פחות יתלהבו אם היא תבוא מחוץ לעיר ותבוא לעיר פה. אם יש סיבה, אם יש לה המשפחה או הסביבה, תמיכה- אוקיי, יש סיבה לזה. אבל אם היא פתאום הגיעה- 'מה הביא אותך לעיר פה?' זה גם ירים איזשהו סימן שאלה... זה יותר השמרנות של הציבור החרדי." (הרב א')

"עדיין נשים גרושות הן 'כבדהו וחשדהו' ופה היא אשמה... הם [גרושים וגרושות] לא כל כך יוזמנו באורחים. אני מסתכלת כאן על בנות, ירימו כאן על כפיים אלמנות אבל נשים גרושות הן לא יהיו המנדט הראשון לעזור להם." (ג')

3. **חוסר מוכנות לעולם הנישואין** – החברה החרדית מתאפיינת בנישואים בגיל צעיר והליך היכרות קצר. ההדרכה לקראת הנישואים, לרוב, כוללת מידע שאינו מאפשר קבלת תמונה מספקת על מהות הנישואין וחיי אישות ובעצם אנשים צעירים מוצאים עצמם מהר מאוד אחראים על ניהול חיי זוגיות והורים למספר ילדים עליהם יש לקחת אחריות. היבט זה של ילודה מרובה, משפיע על הליך הגירושין לעיתים קרובות, ומעלה את הקושי בהתמודדות היות וכל ילד בכל גיל זקוק למעטפת אחרת ותמיכה הורית שונה ופניות מצד ההורה.

"מהר מאוד אחרי החתונה הבנו שיש בעיה. המון חרדות. הייתי ילד בן 21 ולא ידעתי איך להתמודד. מהר מאוד ילד ועוד אחד." (גבר, קבוצת מיקוד ירושלים)

"המדריכי חתנים לא תמיד מותאמים לצורך ולא יודעים להכין על מה באמת קורה מבחינת הורמונים ומחזור וכו' לא כל אחד יכול להיות מדריך חתנים." (גבר, קבוצת מיקוד ירושלים)

"הרבה מתחתנים בגיל מאוד מאוד צעיר, לא תמיד בשלים לנישואים. ואת רואה לפעמים שוב שבאים וחיי הנשואים מאוד קצרים עם עוצמות כאלה ועם חוסר הבנה בסיסי של חיי נשואים, של תקשורת בריאה נורמטיבית, של הבנה איך גבר מתנהל, איך אישה מתנהלת, משהו בדפוסים נורמטיביים. וזה נורא עצוב לראות... אין מספיק הכנה על החלק הזה... אז זה גם הגיל הצעיר וגם חוסר בשלות, ואז את מוצאת אותם בגיל 30 עם 9 ילדים... תראי כמה זה קשה עוד לא הגיעו לזוגיות וכבר היו הרבה ילדים. זה קושי." (ג')

"קודם כל [קושי אחד הוא שמדובר ב]משפחות ברוכות ילדים הרבה פעמים. שזה קושי מאוד גדול במובן של לדוגמה זוג שמחליט להיפרד. הדאגה להרבה ילדים רב גילאיים היא לא פשוטה, לא פשוטה להורה אחד גם אם הוא הורה נהדר..." (ג')

"...אני מצביע על כל מיני צרכים של ילדים שהם פחות טריוויאליים עבור ילדי גירושין בחברות אחרות, למשל הנושא של... פניות אובייקטיביות לילד... אז אם יש לך 4 ילדים אז אתה מתקשה למצוא את הזמן, אז אני אומר עבודה טיפולית שתסייע... לאימא או לאבא או לשניהם לעשות פעולות על מנת להקנות את התחושה שאני פנוי עבור הילד..." (ד"ר בקר)

4. **קושי בטיפול בילדים** – מכיוון שהחברה החרדית פועלת בהתאם להלכה, ישנו איסור על גברים ונשים גרושים להיות תחת קורת גג אחת, ולעיתים אף לדבר ביניהם. היבט זה מקשה על התיאום ההורי, שכן ההורים אינם מדברים אחד עם השני לצורך תיאומים וקבלת החלטות משותפות הנוגעות לילד. בנוסף, הדבר אף מקשה על התפקוד היומיומי שעליו אמונים כל אחד מההורים בנפרד. לדוגמא, האם אינה יכולה ללמוד תורה עם בנה או להימצא איתו בתפילות. כמו כן, האב אינו יכול ללכת לאסיפות הורים של ביתו והאם אינה יכולה ללכת לאסיפות הורים של בנה. נושא זה מקבל משנה תוקף כאשר ישנו פער דתי בין שני בני הזוג, לדוגמא שוני בתפיסות הלכתיות או באדיקות בקיום המצוות, או לחלופין בזרמים השונים בחברה זו ומחוצה לה.

"ברגע שמתגרשים יש סוג של חיץ, שלוש שנים של נתק. גם מבחינה הלכתית אסור להיות ביחד, אסור לי להיכנס בדלת הבית של האישה או לבלות ביחד את החגים או חופשות". (גבר, קבוצת מיקוד בני ברק)

"הייתי צריכה הגנה של אכיפה, ברגע שזה גירושין זה סכסוך לא אלימות." (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)

"ההכוונה היא של חלק מהרבים, אני אומרת חלק כי זה לא גורף כולם. גורף את האנשים שמתגרשים שלא יהיו בקשר עם הבעל או האישה, שיש משהו לא נכון שבני זוג שמתגרשים, אם יש משהו לא נכון... יש משהו שלא מעודד את השיח, אם התגרשת, עם הבן-זוג וזה עושה את זה מאוד מאוד קשה כי יש ילדים באמצע. ואם יש משהו, להיפך, שאנחנו נורא מעודדים זה בואו דברו אחד עם השני, בואו נגשר, בואו נדבר אחד עם השני. בואו ללמד אותם, אפילו כל הנושא של תיאום הורי, למשל שאנחנו לא יכולים לעשות פה בגלל העניין הזה... אנחנו שולחים לירושלים... אז לפעמים זה עושה לנו גם קושי. זה גם קושי במתן שירות בכל התחום של התיאום ההורי." (ג')

"אז אני אומר לו: 'מה הבעיה? תרים טלפון לגרושה, תדבר איתה.' הוא אומר לי: 'אין עם מי לדבר.' זאת אומרת המילה 'אין' עם מי לדבר... זה שהוא לא בקשר איתה מטוב ועד רע חוזר על עצמו בים של מקרים... לא מדברים וזה זה מעיב מאוד" (ד"ר בקר)

"אני לא אתחיל לדבר על כל מגזר, אבל יש בהחלט מגזרים שהם הרבה יותר סגורים ואז... או שאחד הצדדים יותר סגור... אבל אחד לקח כיוון אולי קצת יותר רך, פחות נוקשה, פחות אדוק, אולי תקראי לזה ככה, ואז את נתקלת בקשיים. זה ניואנסים קטנים קטנים... נגיד מישהי שהחליטה שהיא קצת יותר פתוחה שהיא כבר משנה כיוון... הילדים שלה ייחשפו לסרטים. בצד השני, זה יכול להיחשב כקטסטרופה... אז כן יש הבדלים לפעמים בפרק דתי קל. זה כאילו קל, אני חושבת שגורם מבחוץ לא מבין בכלל מה הסיפור פה..." (ג')

"משפחות חרדיות מתמודדות עם... קשיים בחיי היומיום בכלל בניהול, כי... האבא הוא מאוד דומיננטי. אם זה הלימוד עם הילדים, בלימוד תורה, שבתות או חזרה על חומה, האמא לא תוכל לעזור בזה... אז זו נקודה שהיא מלווה בהרבה תחומים... זה קריטי כי הילד מרגיש שונה..." (הרב א')

"אסיפות הורים... בציבור החרדי האבא ילך לדבר עם המורה של הבן והאמא תלך לדבר עם המורה של הבת. לא יהיה מענה, לא יהיה מענה לזה, יהיה מענה לזה טלפוני ואז זה כבר לא אותו דבר. זה לא אסיפת הורים שפוגשים את ההורה ומתרשמים..." (הרב א')

"לאישה יהיה קשה אני חושב מהמקום הזה שהגבר הוא מאוד מאוד מאוד דומיננטי בנושא של דת. ובאותו רגע שאין גבר בבית אז כל שאלה הלכתית אין את מי לשאול, אז זה לרוץ לרב, האישה פחות תרגיש בנוח לרוץ לרב, אז היא תיקח את הבן שלה... האישה לא יכולה לקחת את הילד לתפילה בבוקר אז זה הרבה יותר קשה. קנו כלי חדש וצריך להטביל אותו במקווה של כלים, זה התפקיד של הגבר, לאישה זה יהיה יותר קשה..." (הרב א')

בנוסף, ישנו קושי בשל **היעדר תנאים פיזיים** לקיום קשר רציף ויציב בין ההורה לילדים. תופעה זו, בולטת בעיקר בקרב גברים. פעמים רבות, הגבר הוא זה שעוזב את הבית ומוצא מקום מגורים שאינו מאפשר אירוח של הילדים ומקומות רבים במרחב הציבורי אינם יכולים להוות חלופה לכך. בנוסף, לעיתים ישנו מרחק גיאוגרפי בין ההורים הגרושים אשר מכביד על קיום קשר רציף בין ההורה המרוחק לבין הילדים, הן בשל חוסר בבעלות על רכב או בקושי כלכלי להתנייד.

"גם היציאה מהכולל גוררת תגובות מהקהילה, שמשפיעות גם על היחסים עם הילדים- הוא מאבד את הדמות שלו מול הילדים". (גבר, קבוצת מיקוד בני ברק)

"ויש הרבה הרבה אנשים שבאים לפה ורוצים להיפגש עם הילדים בלי מרכז קשר, גם בלי רווחה... זה מאוד קשה לציבור החרדי יותר מהרגיל, כי זה לא כמו שתלכי בקניון במודיעין... מלא פעמים את רואה אבות עם הילדים שלהם בקניון מסתובבים. א', פה אין קניונים. במקומות ציבוריים לפעמים ילדים נורא מתביישים כי זה סטיגמטי. 'הנה, הנה כולם רואים שאין לי, כולם רואים לי.' זה מאוד קשה... אין את מקומות המפגש הנורמטיביים... שוב, לפעמים אנשים גרים כאן במרחקים. זה גם אנשים שגרים רחוק באים לשעתיים או לחילופין, כמו שזה מתחבר... [לכך] ש[אנשים] גרים במקום נורא קטן. אין מרחב... תוסיפי לזה שיש אנשים שגם בלי רכבים. באים לפה לפגישה של שעתיים יתחילו לנסוע [לעיר הזו] בלי רכב זה סיפור של שעה." (ג')

5. המרואיינים העלו כי הן הגברים והן הנשים מתמודדים עם **תחושת חוסר שייכות ובידוד**. שניים מהמומחים ציינו כי לידים, הגברים מתמודדים עם תחושות אלו בצורה עזה יותר, למרות שהמחקר הכמותי לא מצא הבדל בקשיים בין גברים לנשים (למעט בתיאום זמני שהות). לרוב, האם תישאר עם הילדים בבית והגבר יעזוב ויתגורר בגפו (פתרון ההורות המשותפת אינו נפוץ כלל בחברה החרדית). היבט זה מעצים את תחושת הבדידות והתלישות (ולעיתים יכול אף להוביל לאובדנות). שכן, הגבר מאבד את תחושת הדומיננטיות והחיבור עם ילדיו, הוא מצליח פחות להתוות את דרכו החינוכית-תורנית. עזיבת הבית אף מעצימה את קיום הקשר הרציף עם הילדים בשל חוסר במקום. היבט אשר תואר לעיל. בנוסף, פעמים רבות מכיוון שעל הגבר לשלם מזונות, הוא נאלץ לוותר על לימודיו בכולל, אשר מעניקים לו לחושת ערך, שליחות ואף מעמד גבוה יותר בחברה והוא נקרע מקבוצת השווים הטבעית לו. בהקשר אחר, גברים רבים מרגישים כי הרווחה מקבלת ישירות את דעתן של הנשים ומצדיקה אותן, כך שהם אינם חשים כי מקשיבים להם ותומכים בהם.

"אין לי סטטיסטיקות לגבי זה, אבל זו ההרגשה הסובייקטיבית שלי... הגברים סובלים יותר, כך נראה לי. בדרך כלל הם יותר לבד מאשר האישה. זאת אומרת, ברוב המקרים הם הורים בשלט רחוק... באחוז ניכר בקרב המקרים של הגירושין האמא היא המשמורת העיקרית ולכן הילדים אצלה ולכן היא פחות לבד, היא עסוקה יותר וכו'. אז הוא חי באיזושהי דירת חדר ופוגש את הילדים שלו פעם בשבוע או פעמיים בשבוע או כל שבת שנייה והשבת הזאת היא לא בדיוק בבית בגלל שהבית שלו לא בנוי לארח 3 ו-4 ילדים, אז הוא הולך לחברים או להורים שלו. הוא יותר כעלעל בערבה, הוא עדיין לא זה שמתפקד מלא במקביל לאמא... בעבר 5-7 שנים אחורה הוציאו כתבות על אובדנות גבוהה. אני לא יודע מה קורה שם היום... יוסף מילר... דיבר על שני מקרים של חרדים שהתאבדו בשנה האחרונה..." (ד"ר בקר)

"בחגים יש קושי גדול יותר. לפעמים הילדים לא נמצאים ויש תחושת בדידות." (אישה, קבוצת מיקוד בני ברק)

"אני נמצא לבד בשבתות ובחגים ומתבייש ללכת למשפחה הקרובה." (גבר, קבוצת מיקוד בני ברק)

"יש לי כמה חברים גרושים ולכולם עבר בראש התחושה של למה לי חיים בעיקר בנושא שסביב הילדים." (גבר, קבוצת מיקוד ירושלים)

"לאישה חרדית אין קבוצת שווים. אישה חרדית זה נורא חריג. יש בדידות נורא גדולה" (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)

"כל אחד מתמודד בקשיים בחלק שלו. אז אני חושב שבאיזושהו מקום גברים יהיה להם יותר קשה כי אוטומטית הוא כאילו זה שייזרק מהבית כי כשהבית עם הרבה יותר ילדים זה יותר

קשה לפצל, אז לרוב יהיה יותר קל להוציא את הגבר מהבית והוא ימשיך בחוץ והאישה תישאר עם הילדים, מאשר להתחיל לנייד אותם..." (הרב א')

הבדלים בקשיים בין הזרמים השונים בחברה החרדית

המחקר הכמותי לא מצא הבדלים בקשיים בין הזרמים השונים בחברה החרדית, למעט בקושי "התנהלות מול בית הדין או בית המשפט לענייני משפחה", בו נמצאו הבדלים מובהקים בין חב"ד לברסלב, בין חב"ד לליטאי ובין חב"ד לספרדי, כך שחסידיים של חב"ד חווים קושי זה באופן קל יותר. עם זאת, נמצא הבדל בין המרואיינים לא ציינו כי ישנם הבדלים בקשיים בין הזרמים השונים בחברה. עם זאת, ג' ציינה כי בחברות סגורות יותר הקושי יכול להתעצם, ובפרט אם ישנו פער דתי בין ההורים, כפי שצוין בקושי של "היעדר תנאים פיזיים". עם זאת, הרב א' ציין כי במקרים מסוימים עלול להיות יתרון בחברות סגורות אלו, שכן במידה והחצר החסידית מפעילה לחץ על ההורה לשנות את התנהגותו, הדבר עלול להביא עם הזמן לפתרון בגישור או בטיפול.

"... היה זוג חסידי שקיבלתי, שהאדמו"ר שלח אלי... חברה מאוד מאוד מאוד סגורה... ואז טוויסט בעלילה, האדמו"ר מתקשר אלי... והוא אומר לי: 'תקשיב, אני דיברתי עם הבעל ואני אמרתי לו בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים שהוא חייב לשנות את ההתנהגות שלו וזה וזה וזה, ובמידה והוא לא עושה את זה אז הקהילה לא תעזור לו', לא זוכר בדיוק מה היה, הייתה איזושהי סנקציה מסוימת, והפלא ופלא הבנאדם השתנה. אז אני לא יודע אם הוא השתנה בבת אחת, יש לו תהליך כרגע לעשות, אבל מצד אחד מה שהיה מבחינתי 'היא חברה מאוד סגורה' נתן לי את האופציה כפתרון כי במקום אחר לא היה לי מישור שיהיה לו שליטה על הבנאדם כי זה ליברלי ואני בן אדם, אני חושב לעצמי, אני עושה מה שאני רוצה ואף אחד לא יגיד לי מה לעשות'. אבל עצם זה שהוא לא היה ליברלי ועצם זה שהוא הגיע מחברה סגורה נתן לי את האופציה להתקדם הרבה יותר טוב. כי היה לו מישור שהוא הקשיב לו... הרבה פעמים הקושי הוא לפעמים הפתרון... והוא נותן לי תובנה מעניינת שלפעמים ההיפך, הקושי לפעמים יכול להיות דווקא העזרה שלך." (הרב א')

הסיבות לפנייה לקבלת סיוע

צורך חברתי – הצורך של גברים ונשים גרושים להיות שייכים לקבוצה ולקבל תמיכה. על כן הם יפנו לקבוצות שונות, ואכן ניתן לראות עלייה מסוימת במספר הקבוצות המספקות מענה זה.

"מוקד אחד, זה המוקד החברתי. באמת יש היום, זה לא רק היום, צורך של גרושים וגרושות, להיות חלק מקבוצה, ואני רואה את זה. זה מאוד מאוד חזק. אם לפני 20 שנה היה לנו רק את ארגון 'אם הבנים' שעבד בירושלים אז הוא עצמו היום עובד כבר בכמה סניפים, אבל יש גם את ארגון 'באשר תלכי', וזה רק לנשים גרושות, לגברים גרושים יש כבר 3 ארגונים שאני מכיר, חרדיים... יש צורך בקבוצת שווים או קבוצת שוות כדי לדבר ביחד, לשתות קפה ביחד ולהשיח את הלב, והם עושים הרבה פעילויות חברתיות, כמו טיולים, כמו ימי הולדת, מסיבות של חגים וכן הלאה." (ד"ר ברק)

"וגם קצת יחס של הדרה לנשים גרושות, שוב זה לא מה שהיה פעם, כשהתחלתי לעבוד פה נורא רציתי לעשות קבוצה של נשים גרושות וזה לא התקבל יפה, היום יש כאן קבוצות לנשים חד הוריות" (ג')

צורך כלכלי – כלל המרואיינים ציינו את הצורך בקבלת עזרה חומרית להתמודדות עם המצב.

"וכמובן, הצורך הכלכלי- עזרות חומריות ללקוח, מה שנקרא. שזה סוג של דבר שצריך לפתח אותו יותר. אני חושב שבמשרד הרווחה היום יש יותר מענים מבעבר. כשאני אומר עבר, אני מדבר על 10 שנים אחורה, אבל עדיין יש מקום לפתח יותר כי אני אומר שוב, הנושא הכלכלי הוא נושא משמעותי." (ד"ר בקר)

כוח משפטי – בית הדין הרבני או בית המשפט מחייבים את הזוג להגיע למגשר או מתווך המקובל עליהם או לפנות לסדרי דין, ואין להם אפשרות בחירה בנושא.

"קודם כל החוק... חוק גישור מהו"ת בעצם מחייב לנסות להגיע לגישור לפני שבית הדין מגרש. יש מודעות גם הרבה הרבה יותר גדולה לנסות להגיע לזה וגם הרבנים עצמם מאוד מאוד בעד לעשות את ההסכם הזה של גישור לפני שמתגרשים." (הרב א')

"חוק מהו"ת נועד כדי לתת הזדמנות לאנשים להגיע ליישב את הסכסוך... כמה שיותר זריז, כמה שיותר ממוקד עניינית, מבלי שהסכסוך עדיין בעוצמות מאוד גדולות... יש שם צוות רב מקצועי שעוזר להם להגיע להסכמים ואז לא צריך את הרווחה. מה שזה אומר שהרבה מהמקרים שמגיעים אלינו מאוד מורכבים. את המקרים הקלים, שום מקרה לא קל, אבל אלה שיותר ניתן להגיע ביניהם לגישור או להידברות ויכולים כבר להגיע להסכם לטובת הילדים, זה נגמר שם וזה לא יגיע אלינו..." (ג')

"הנושא של הגירושים, והגט וההסדרים, אז יכול להיות בשני הערוצים, או שהולכים לגישור או לאיזשהו מתווך בקהילה שיעדע לעשות את ההסכם שיהיה מקובל על בית הדין או בית משפט, או שהולכים לסדרי דין." (ד"ר בקר)

חסמים

קושי כלכלי - מביא לאי צריכת שירותים שאינם מסובסדים, ובפרט כאשר ישנו קושי גיאוגרפי בין ההורה המרוחק לילדיו וישנו קושי כלכלי בהתניידות, כפי שתואר בקשיים שלעיל.

חוסר בתקשורת בין בני הזוג – הדבר משפיע על התמודדות עם הקונפליקט והן על הטיפול בילדים והתיאום ההורי, שאף הוא הוצג בהקשרים קודמים.

קונפליקטואליות גבוהה – מכיוון שגירושין נתפסים ככישלון בעל השלכות שליליות רבות, המרואיינים ציינו כי מגיעים לגירושין בחברה החרדית כאשר כלו כל הקיצים ועוצמות הקונפליקט הינן גבוהות. הדבר מקשה על התקשורת בין בני הזוג, על התיאום הורי והטיפול בילדים ואף מקשה על כל גורמי המקצוע אשר מבקשים לסייע להם. לעומת זאת, במקומות בהם הגיעו עם עצימות נמוכה בקונפליקט הייתה הצלחה רבה יותר בתהליך.

"חייבים אילוץ כדי להתגרש." (אישה, קבוצת מיקוד בבית שמש)

"הגירושין בחברה החרדית, מחזיקים חזק וזה מתפוצץ בגירושין, כי אנשים שרדו בטיפולים." (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)

"יש כמה דברים שיכולים להסביר מדוע זוג חרדי אף כמעט אף פעם לא מתגרש בידידות... מה שמתרחש זו איזושהי יציאה לאיזה שדה קרב רווי דמעות, יצרים, ממש מלחמות, לעיתים ממש חריפות מאוד מאוד.

ובאשר באמת הזוג הזה פוגש נותן שירות כלשהו... האנשים האלה פוגשים אנשים בקונפליקטואליות בעצמות גבוהה וזה משפיע על העבודה. זה משפיע על העבודה בכל הרמות ובכל ההיבטים... מגיעים לגירושין, כאשר כלו כל הקיצים, ובאמת כאילו מחליטים שאין ברירה, חייבים לפרק, אז כאילו נמאס כבר מהמצב..." (ד"ר בקר)

"אם את שומעת סוג של הורות שבסך הכל מיטיבה, שיש קושי, אם הסכסוך הוא לא בעוצמה גבוהה ואת רואה אנשים שרואים את הטובה של הילדים שלהם אז זה אומדן עבודה... יש הורה שיתמקד כל פעם בסכסוך, ואיתו אני יודעת שיהיה קשה. והורה שידבר על הטוב של הילד הזה ועל הטוב של הילד ההוא איתו זה יהיה יותר קל, אבל אם שניהם ככה עוד יותר טוב..." (ג')

לחץ של הקהילה – לעיתים הקהילה תפעיל לחץ על גורמי הטיפול בדרכים שונות, כדי להשפיע עליהם לפעול באופן הנתפס בעיניהם כ"נכון". לדוגמה, הם יעבירו מידע לא מדויק, הגובל פעמים רבות בתלונות שווא (אלימות פיזית ומינית, פגיעה מינית בילדים, דרדור הילדים לתרבות רעה ועוד), ובפרט כשישנו פער דתי בין ההורים (כפי שצוין בקושי שעסק בתיאום הורי). פעמים רבות יוקפד כי נותני השירות אינם מהעיר כדי להפחית את ההיכרות עם הקהילה ואת הלחץ המופעל.

"לפעמים לחץ של הקהילה... המקרים הכי קשים שלנו זה שאחד מהצדדים חוזר בשאלה... אני לא גרה בעיר אני פחות נתונה ללחצים כאלה ואחרים... אבל באמת הקושי הכי גדול הוא שאחד חוזר בשאלה והתפיסה המהותית, אנשים שם עם אמונה מאוד מאוד אמיתית שאם אדם חזר בשאלה אז יש שם חוסר יציבות. יש שם משהו שהוא עלול באמת להוציא את הילד לשמד בעניין הזה, במובן שהוא אדם לא טוב והוא גם הורה לא טוב... הלחץ של הקהילה לפעמים... וזאת את עובדת איתה, והיא אומרת לך 'שמעי אני לא רוצה להתערב, אבל...' ומכניסה לך 'אני מכירה מהשכונה'... אנחנו מקפידים על זה דרך אגב שגם חוק נוער וגם סדרי דין זה לא עובדות מכאן." (ג')

"מהקהילה שמעתי רכילות מגעילה של אנשים" (גבר, קבוצת מיקוד ירושלים)

"לחוקק חוק עם קנס כספי גדול ואפילו ביטול זכויות או מאסר לאישה או בעל שדיווחו על אלימות כלפי בן הזוג או הילדים או שבן הזוג אנס או הטריד מינית את הילדים, והתברר בסוף שהם שיקרו." (גבר, קבוצת מיקוד דיגיטלית)

לעיתים ישנו קושי המגיע בגלל **אנשים שונים המתערבים בתהליך** ("עסקנים", "עו"ד, בני משפחה וכו').

"תלוי בסגנון המשפחה. יש סגנון משפחה... [ש]בשנייה שקורה משהו קטן, כולם יודעים ולכל אחד יש דעה ומה להגיד... אני כבר מקבל טלפון, עוד לפני שישבתי איתם מההורים של האישה: 'תקשיב, אני לא רוצה להתערב בזה וזה, אבל רק שתדע', אמרתי לאבא: 'אני מאוד שמח שאמרת לי את זה עכשיו, כי אחרי שאני הולך להיפגש איתם אני לא הולך לדבר איתך', הוא אמר לי: 'למה?' אמרתי לו: 'בגלל שאני רוצה להיות ניטרלי, בגלל שאני רוצה להיות ישר והגון עם הזוג אני לא יכול לשמוע את הצדדים'. (הרב א')

"ואז יש באמת נושא של הכפשות ונושא של 'לך, לך', בעידוד רב של עורכי דין כאלה ואחרים, וזה עושה את זה הרבה קשה ומורכב." (ג')

"אחד המאפיינים של גירושין בחברה החרדית זה קונפליקטואליות בעצמות גבוהה... יהיו מעורבים [אנשים] שהם עסקנים, לעיתים יש שמה אפילו מאבק בין חצרות חסידיות יכול להיות. יש גם הרבה ילדים... גם הסיפור הכלכלי, כמובן." (ד"ר בקר)

"לרוב מסכסכי הריב הגדולים הם (חוץ מהורים ומשפחה) הם העורכי דין, לדעתי צריך לחוקק חוק שיגביל את כוחם של עורכי הדין או שלפחות יטיל סנקציות על עורכי דין שיגרמו לסכסוך כזה או אחר. לבנות מנגנון שיהיה אפשר על ידו להוכיח התנהלות פסולה כזו או אחרת של עורך דין או בן זוג, כגון: התעללות בבן זוג על ידי מניעת

ראיית הילדים, עלילות של פגיעה מינית, עלילות של אלימות פיזית או מילולית. ולהיפך, שעורכי הדין יתפקדו כמיישבי סכסוך וכמגשרים." (גבר, קבוצת מיקוד אינטרנטי)

תפיסת לשכות הרווחה בחברה החרדית – התפיסה של הרווחה בהקשר של גירושין עדיין די חשדנית, ולכן גברים ונשים רבים לא יגיעו לבקש סיוע מהרווחה בשירותים שונים, אלא אם כן הדבר נכפה עליהם.

"אין אמון של גברים כלפי הרווחה, אין ייצוג לגברים ואין מי שמאמין לגברים". (גבר, קבוצת מיקוד בני ברק)
"העו"סיות לא מכירות את הבית החרדי ולכן קשה להן להבין נקודות מסוימות ולעזור" (גבר, קבוצת מיקוד בני ברק)
"הרווחה כושלת, איטית מידי ולא מגיבה בזמן. אם אין מספיק תקנים תביאו תקנים" (גבר, קבוצת מיקוד ירושלים)
"משפחה חרדית שעוברת גירושין הוא מאוד שונה וצריכה מעטפת הוליסטית" (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)

"אני אשמח מאוד אם החרדים יותר ויותר יפנו למערכת הרווחה כי זה הדבר שהכי מדבר אליי, החיבור בין מערכת הרווחה לבין החברה החרדית... כאן בטלזסטון בקרית יערים, אני מיישם את זה הלכה למעשה, המחלקה מוכרת פה ביישוב כמחלקה שמסייעת בהרבה מאוד מקרים ומחלקה טובה ורצינית ואנשים מגיעים, מה קורה אבל בירושלים או בביתר או במודיעין עילית? אני נוטה לחשוב שעדיין צורכים את השירותים האלה מארגוני המגזר השלישי: 'עזר מציון', 'יד שרה', ארגונים פנים-קהילתיים ודברים כאלה... ככל שבתחום של גירושין במשפחה ידע הזוג החרדי המתגרש שיש עזרות בתוך המחלקות, אז הוא ידע לצרוך אותם. נכון להיום אני חושב שעדיין הוא לא ממהר להגיע למחלקת רווחה." (ד"ר בקר)

"הרווחה נתפסת כמוסד, ואני חולק על זה כי אני רואה את העבודה שהם עושים ואני באמת מלא הערכה והתפעלות ממה שהם עושים, אבל תמיד זה היה: 'הם ייקחו את הילדים' והם נתפסו כגורם שלילי. ואוטומטית כשאנשים נצרכים לבוא לרווחה הם מגיעים למקום הזה של הפסימיות, גררו אותם לשם, הם לא רצו להגיע, הם בעל כורחם." (הרב א')

"לכולם זה מאוד קשה... האוכלוסייה החרדית היא מבוססת על משפחות, על זוגיות. זה מאוד קשה לשניהם. הרבה פעמים גברים מרגישים כאילו הם מודרים. כאילו הם ישר מואשמים... לפעמים התחושה של הגברים זה שיש פה [ברווחה] הרבה נשים והנשים גוזרות את דינם, ולעומת הבנות, שמרגישות שפחות סופרים את קולן בבית הדין הרבני..." (ג')

נציין, במאמר מוסגר, כי אנשים ונשים הפונים לסיוע לא מלשכות הרווחה, אלא מגופים מקצועיים המאוגדים כעמותות (מגזר שלישי) נתקלים פעמים בשירות טוב, אך ברשימת המתנה מאוד ארוכה, אשר יכולה להביא להחרפה במצב עקב אי טיפול מהיר יותר בנושא.

"מצד שני. יש היום את מרכזי הטיפול... של המגזר השלישי החרדי, כמו 'למרחב', 'בית חם' וכו' שנותנים מענה... וזה מביא היום הרבה יותר חרדים מבעבר לצורך טיפול רגשי. המרכזים האלה יש להם כביכול יתרון, שהם לא מגזר ציבורי, הם לא מערכת הרווחה. יש להם גושפנקה רבנית, וכמובן שכל המטפלים שם אנשי טיפול מהמגזר החרדי... אבל יש בעיה גדולה מאוד- תור. היום אם אתה מרים טלפון למכון 'למרחב' שהוא מכון ענק... סופר מקצועי... שמה יכולים להגיד לך 9 חודשים המתנה. אז מה עשינו? אז אני אומר צד אחד בתוכי מכיר ביתרונות של השירות של המגזר השלישי וצד שני בתוכי מכיר הרבה יתרונות של השירות הציבורי." (ד"ר בקר)

התערבויות יעילות

המראיינים ציינו כי ישנן מספר התערבויות שנמצאו בעיניהם כיעילות.

הרב טוען כי בתהליך הפרידה וטרם הגירושין ינסו לעשות כל מה שניתן כדי להשאיר את הזוג יחד על ידי **גישור**, טיפול זוגי או בנפרד כל עוד הדבר אינו פוגע בילדים.

"בתהליך של הפרידה, עוד פעם אנחנו נעשה את כל המאמץ להשאיר אותם ביחד. בצורה כזאת שאם ניתן לשלוח את הזוג לטיפול זוגי, נשלח אותם לטיפול זוגי... [או ש]נשלח אותם כל אחד למטפלים נפרדים. אם נצטרך לערב מישהו מתוך הקהילה, או מישהו במשפחה נערב גם את זה. באמת יש מגוון של דברים שאנחנו באמת לא נחסוך בשביל להשאיר אותם ביחד... אבל לא על חשבון הילדים." (הרב א')

ג' ציינה אף היא את הגישור כמענה יעיל והסדרי ראייה, אך הוסיפה כי **מרכז קשר** מהווה נדבך חשוב שכן הוא מחזק את הקשר בין ההורה והילד ומתגבר על קשיים הקשורים לניכור הורי. בנוסף, ג' אף ציינה כי במקומות בהם הצליחו להסיט את מוקד הסכסוך לנושא הטיפול בילדים, הדבר ריכך מעט את הצדדים והיה יותר קל לספק מענה.

"מרכז קשר... זה אמנם שלוחה של סדרי דין, אבל זה קשור מאוד כי זה הורים שלא היה קשר עם הילדים... נעשו כאן תהליכים מדהימים מדהימים של חיבור... עוד משהו שקורה פה, הרבה פעמים בחדר בסדרי דין שאנחנו עושים סוג של גישור. כל מה שקשור להסדרי ראייה, איפה חשוב לילד אם אנחנו נשים את הילד במרכז, מה חשוב לו, מה הוא יקבל מפה ומה הוא יקבל משם? איך אפשר לחבר? איך אפשר להרגיע שם את העסק הזה? זה מה שאנחנו פועלים... זה חלק הארי של העבודה אני חושבת, להסב את תשומת ליבם מהסכסוך שביניהם. לזכור מי נמצא פה באמצע... הסכסוך מוביל אותם ולא הילדים הרבה פעמים לצערי." (ג')

ד"ר נתי בקר ו-ג' ציינו כי חשוב להמשיך ולפתח **עבודה קבוצתית-תמיכתית** אשר יכולה לסייע בקושי החברתי ולספק להורים הגרושים תחושת שייכות וקהילה ואף תמיכה ויש בידן לסייע בהקשר החינוכי עם הילדים מכיוון שניתן להקנות בהן כלים של עבודה חינוכית עם הילדים.

"נראה לי דבר אחד זה עבודה קבוצתית-תמיכתית. אני חושב שזה לא מספיק מפותח... המשרד יודע לפתח דברים כאלה, ואפשר להעסיק אותם אם זה באמצעות המחלקות, אם זה באמצעות מגזר שלישי של עמותות שכבר פועלות בתחום הזה... הקבוצות האלה יכולות לענות בשני ערוצים, הן יכולות לענות בערוץ החברתי... קבוצת שווים. והן יכולות גם לעזור בהיבט הלימודי-החינוכי שזה מאוד מעסיק את ההורים, את האבות ואת האימהות, ואפשר להקנות כלים של עבודה חינוכית נכונה עם הילדים בקבוצות האלה." (ד"ר בקר)

מענים רלוונטיים לחברה החרדית

המראיינים ציינו מענים אשר הם מוצאים אותם כרלוונטיים לפיתוח או מימוש עבור החברה החרדית:

א. **מרכז קשר עבור הורים גרושים וילדיהם** המהווה אכסניה בלבד, אולי בליווי מסוים לחיבור הקשר ביניהם.

"חסר מקום פיזי להורים לזמן של הסדרי ראייה- מבנה פיזי נעים" (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)
"אחד החלומות שלי פה זה ליצור מקום שזה מרכז קשר ובלי פיקוח רק למקום אכסניה. אני חושבת שאם היה כזה מקום מובנה דרך משרד הרווחה... [אם] בזכות זה נצליח להקים איזשהו מקום שיאפשר לאנשים פה משחקיה כזאת... אבל מובנה לאנשים עם טיפה טיפה הדרכה אם מישהו רוצה או איזושהי

התערבות של מישור שאינך רואה איך לתקשר יותר טוב עם הילדים, וזה בעיניי זה חלום, הלוואי שהוא יתגשם מתישהו." (ג')

ב. **סיפור התיאום ההורי**, בין אם באופן ישיר בין בני הזוג ובין אם באופן עקיף על ידי מתווכים המוכשרים לכך. בין היתר עלה הנושא על ידי ג', שאף הציעה להקים צוות חשיבה לנושא.

"אם היה אמצעי חשיבה שהיה יכול לעשות אמצעי לתיאום הורי לציבור, אם אפשר היה לעשות צוות חשיבה דווקא לציבור החרדי איך להנגיש את התיאום ההורי בחברה החרדית... אולי לשבת עם אנשים מהחברה הזו ולשאל... [לדוגמא] גורמים מהקהילה שמחברים גם... לקו המקצועי שלנו, וגם מחברים לקו החרדי בצורה שתאפשר איפשהו לגשר שם בין הפערים אז זה סדרי דין יחד עם הקהילה." (ג')

ג. **הקמת מרכז טיפול למשפחה הגרושה בחברה החרדית** (כמעט ולא קיים אף בחברה הכללית) אליו יגיעו הורים גרושים ויקבלו סיוע המתמחה במשפחה הגרושה. המרכז יכול לעמוד בנפרד או כזרוע בתוך מרכז קיים או לחלופין שבכל אגף שמתמחה בשירות מסוים יהיו נציגים המתמחים בגירושין ויכירו את החברה החרדית ויספקו מענה ספציפי ומומחה בתחום זה.

"לפתוח מענים וקבוצות תמיכה שמתאימים לאוכלוסייה דתית, ספציפית לגברים גרושים. כמו שיש קבוצת תמיכה" (גבר, קבוצת מיקוד ירושלים)

"אני עדיין נוטה יותר לעשות הכל כדי לפתח מענים של משרד הרווחה, של השירות הציבורי, מענים טיפוליים... נתיבים להורות מוכוון גירושין, מרכז הורים וילדים מוכוון גירושין, תחנה לטיפול מוכוון גירושין. זה החזון, לשמה צריך לכוון. מה הפירוש? מאוד פשוט, כמה אנשים בתוך מרכז מסוים יהיו מכוונים לגירושין וידעו שהם הכתובת בתוך המרכז לגירושין... וכמובן לתמוך את הדבר הזה בהכרה של הרבנים... נכון מאוד שלפחות חלק מאנשי הטיפול יהיו שמה אנשים מהמגזר החרדי או לפחות שיהיו שמה אנשים שיתנו את ההרגשה שלפחות יש פה מישור שרואה אותי, שמבין אותי, עם הניואנסים שלי מבחינה תרבותית. אבל בעיקר שיהיו אנשי מקצוע. שיכירו את הצרכים של משפחות גירושין חרדיות ויתנו מענה טיפולי." (ד"ר בקר)

נקודות מפתח למתן מענה מותאם לחברה החרדית בהתמודדות עם פרידה וגירושין

המראיינים העלו נקודות חשובות רבות, אשר יש לקחת בחשבון כאשר מפתחים מענה המותאם לחברה זו.

א. **דמות רבנית מוסמכת** – כאשר ישנה דמות מוסמכת הנתפסת כאוטוריטה עליונה ונטולת אינטרס ה"מכשירה" את השירות, גברים ונשים רבים יותר יפנו לקבלו. לדוגמא, באחת הערים החרדיות בארץ, ישנו רב מהרבנות המקומית אשר יושב בוועדות ומסייע בגישור והליך כולו.

"הדמות הזאת, האוטוריטה שמגיעה מהקהילה או מהרבנות, אני מרגיש מהווה איזשהו גורם של הרגעה, וזה נותן המון המון בוועדות. קודם כל אני אאוטסיידר עזוב את הקטע הזה של מה אני מייצג, אני רואה דברים מסוימים שהרווחה בתוך הלהט של להגיע ליעד לפעמים מפספסים, אנחנו בני אדם והם רואים קושי מסוים... כשאני מגיע מבחוץ, עכשיו אני לא עבדתי כל כך קשה והם עבדו על התיק הזה כבר כמה חודשים, אז אני נותן איזשהו מבט ואומר בואו תקשיבו, האם ניסיתם את הדבר הזה והזהר, אה, נכון, באמת, לא חשבנו על זה, זה יכול מאוד להתאים, ולמה אני הצלחתי לראות את זה כי הם כבר מוותרים הם כבר רצו קדימה, הם מבחינתם מיצו את כל האופציות. אז רגע אז התוצאה תהיה ככה וככה. ככה אני מרגיש יותר שזה משהו שמאוד מאוד יכול להקל, עכשיו אני לא נחשב כאיש רווחה, אני דווקא כאילו מגיע מטעם לשכת הרב." (הרב א')

"בעקבות הגירושין יש לעיתים חילוקי דעות הלכתיים וגם קושי לתקשר עם הגבר בגלל ההגבלות ההלכתיות. מה שמחזק את הצורך בגורם שלישי." (אישה, קבוצת מיקוד בני ברק)

"עלה צורך משמעותי בגורם מתווך שמתאים תרבותית לחברה החרדית, ויוכל לתווך במקרים כאלה "חסר גורם שלישי." (אישה, קבוצת מיקוד בני ברק)

"ליווי בשנה הראשונה - קיים מנג'מנט מתוך הציבור עם הכשרה, מתחילת הפרידה, לא דווקא פיזית" (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)

ב. **חיבור ללשכות הרווחה** – גורמים מהקהילה המחוברים לרווחה או לרעיון כי הרווחה אינה מקום שלילי שיש להדיר ממנו את הרגליים, כפי שתואר לעיל.

ג. **רגישות תרבותית** – סגנון דיבור תואם, סיוע לגברים על ידי גברים וסיוע לנשים על ידי נשים, קוד לבוש צנוע וחיבור והיכרות עם החברה החרדית כך שיוצרו פתרונות המותאמים לחברה.

"אם נשים דברים שזה משהו שחייב מאוד זה הסגנון דיבור. אם אנחנו נביא מישהו שממש לא מחובר תרבותית למקום וירתיע אנשים אז זה לא מתאים, זה גם אישה שמגיעה לאישה, אבל היא תהיה לבושה בצורה פרובוקטיבית, היא לא מתכוונת לזה אבל מבחינתה של המגיעה אז כן זה יפריע. גם רעיונות שיתנו הם צריכים להיות רעיונות ישימים לציבור החרדי. 'בואי תקחי את הילד שלך כל יום אחרי הצהריים לבאולינג'. אין פה באולינג ב[עיר]. אתה נותן לה רעיון שהוא לא רלוונטי. 'בואי קחי את הילד לצופים', לגברת אין רישיון, היא לא יכולה לקחת אותו אין אפשרות, אין 'צופים'... אז גם הפתרונות צריכים להיות מותאמים לציבור החרדי." (הרב א')

ד. **פרסום המענים והגעה לקהל היעד** - הרב המליץ כי לא כדאי לפרסם את השירות בעיתונים או משפחתונים, שכן הדבר עלול להיראות כעידוד לגירושין. לטענתו ולטענת מרואיינים נוספים החיבור צריך להיעשות מהקהילה, שכן במידה והקהילה "תכשיר" את השירות, יהיה יותר קל לסמוך על נותן השירות ויגיעו אנשים ונשים רבים יותר לצורך אותו. הדבר יכול להיעשות על ידי רבנים, ארגונים ואנשי חסד וצדקה הנפגשים לעיתים עם קהל היעד הרלוונטי.

"הנשים דיברו על קושי משמעותי במיצוי הזכויות ובליווי במיצוי הזכויות....אנחנו רוצות שיהיה הכל במקום אחד" (אישה, קבוצת מיקוד בני ברק)
"יש משהו בתקופה הראשונה שיש בלבול גדול, נשים מתפטרות, לא מטפלים. התקופה הראשונה היא קריטית." (אישה, קבוצת מיקוד בית שמש)

"הפרסום באמת צריך להיות הרבה יותר ממקום של מתוך הקהילה, אנשים שיהיו להם את התפקידים האלה... אם יהיה פרסום בחוץ, בואו לרווחה אנחנו נפתור לכם, זה לא ילך. בוא ניקח את הדברים האלו של גישור, אני לא יכול לפרסם בעיתונות המקומית 'אני פותח מרכז גישור'. זה יכול להיתפס עידוד לגרושים... הצורה החכמה זה אם יושבים עם ראשי קהילה שזה אומר ראשי עמותות שעוזרים, ראשי חסד, עמותות צדקה... הם נתקלים עם הבעיות האלה ביום יום... אנשי העמותות האלה יכולים להיות בקו הזה של לנתב... לאט לאט מאוד הם יבינו זה בנאדם משלנו ואפשר לסמוך עליו" (הרב א')

"כל אדם שרק מתעניין מה יש למערכת הרווחה הציבורית להציע, הוא ידע מהר מאוד שיש מרכז הורים וילדים רגילים להורות, הכנה, וכל הדברים האלה. לעיתים חרדי הוא יסתייג לקבל את השירות כי הוא אומר לעצמו: 'אני לא בטוח שאני רוצה לחרוך את השירות הזה', אבל ברגע שהוא פוגש אנשים מתוך הקהילה שבאים ואומרים לו: 'כן, המקומות האלה הם טובים בלתי מענה מקצועי' וחלק מהאנשים שנמצאים שם הם חרדים, אז הוא הוא יצרוך את השירות, ויקבל אותו וייהנה מאוד מזה... צריך ליצור את התודעה הזאת גם בנושא הזה של טיפול משפחתי לאחר גירושין." (ד"ר בקר)

בנוסף, הרב ציין כי בדומה לאנשי הקשר של קופות החולים, אשר הביאו להצלחה אדירה של קופות החולים בחברה החרדית, ניתן אולי להקים אנשי קשר מסוג זה. אנשי קשר אלו צריכים להיות מאופיינים בחיבור לרבנים בצורה ברורה, רגישות לתפקיד, יחסי אנוש טובים, אינטליגנציה רגשית גבוהה, רגישות לתפקיד וטאקט. הרב אף ציין כי מומלץ שיהיו אנשי קשר משני המינים. בנוסף, הרב ציין כי איש הקשר אינו חייב להיות מעורה בצורה משמעותית בקהילה, אלא יכול לצמוח בה.

"אני אביא לך דוגמא מקופות החולים, איך הם הצליחו לשגשג בתוך הציבור החרדי? הם לקחו יועץ מתוך החברה החרדית... הוא צריך קודם להיות מחובר לרבנים בצורה ברורה. צריך להיות עם רגישות מצד אחד לתפקיד שהוא נמצא בו, הוא לא יכול להיות נציג של רווחה לדוגמא, אבל הוא לא מאמין ברווחה... צריך להיות לו את הרגישות מול כל הסיפור הכללי לצרכים שלהם. צריך להיות אדם נעים הליכות, קשרים בין אישיים מצוינים, אינטליגנציה רגשית, יש לו טאקט... אני יושב בוועדות עם נערים וילדים ויושבת שם אישה בוועדות של ילדות ונערות, זה מודל שמאוד מצליח כי אני מרגיש יותר נעים לשבת בוועדות של הגברים עם בעיות של גברים ונערים מאשר עם בעיות של בנות" (הרב א')

ד"ר נתי בקר ציין כי ייתכן ובמקרים מסוימים, בית הדין או בית המשפט יחייבו את בני הזוג להגיע לתהליך של מספר מפגשים לאחר הגירושין:

"אולי בית הדין ובית משפט לענייני משפחה יחייב משפחה גרושה בטח אלה שנמצאים בסדרי דין, לחייב אותם לקבל טיפול... מדבר איתך על השלב שאחרי הגירושין, אתם התגרשתם אבל אתם לא מסכימים לגבי משמורת והסדרי שהות, אתם צריכים להיות מחויבים ללכת לסדרה של 12 מפגשים אצל אנשי טיפול מכוונים בתוך מרכזי הטיפול המקומיים, לא יודע אם זה מרכז חירום... וכן הלאה. להטמיע את זה כאיזושהי חובה מסוימת."

סיכום והמלצות

הליך גירושין בכל חברה הינו הליך מורכב הדורש התייחסות ותמיכה, למורכבות הקיימת ממילא נוספים קשיים ייחודיים לזוגות הנמצאים בהליך גירושין וגרושים. בהליך למידה זה התחקינו אחר המאפיינים והקשיים הבולטים בקרב זוגות גרושים וכאלה שנמצאים בהליך גירושין מקרב החברה החרדית.

זיהינו קשיים המושפעים ממאפייני הקהילה מחד, ומאידך קשיים הנובעים מהיעדר מענה מותאם לאוכלוסייה זו. סביר להניח כי במידה וימצאו מעניים מותאמים לקהילה ניתן יהיה לתמוך גם בהתמודדות עם מאפיינים שהם תולדה של אופי חברה זו.

להלן ההמלצות העולות מהממצאים:

1. במרכז הקושי ניתן לזהות את היעדר הקשר והתקשורת הלקויה בין בני הזוג. קושי זה הינו בעל השפעה רחבה ופוגע הן בזוג המתגרש והן בילדים במספר רב של תחומי חיים. היעדר קשר זה נובע בין היתר ממאפייני הקהילה, בה קיום קשר בין גבר לאישה שאינם נשואים מורכב וברוב המקרים לא אפשרי. כדי לצמצם פערי תקשורת אלו יש צורך בגורם מתווך. בבחירת הגורם המתווך חשוב לתת את הדעת להיותו מקובל על החברה החרדית. ככל וימצאו לנכון לפתח מענה של תיווך בלשכות הרווחה, חשוב להתאים את העובד לאוכלוסייה ולקחת בחשבון מלווה מותאם מגדרית.

2. חלק רחב מהציבור החרדי הינו דל אמצעים, מצאנו כי **הקושי הכלכלי** מונע פעמים רבות מהזוגות הגרושים לפנות ולקבל עזרה. לאחר הגירושין נושא הקושי הכלכלי מהווה שינוי דרסטי בהלך החיים של כל אחד מבני הזוג. בנושא הכלכלי מרגיש כל אחד מהמגדרים כי עיקר המעמסה מוטלת עליו. לקושי הכלכלי נוסף אתגר נוסף והוא **הרצון לפגוש את הילדים באופן סדיר**, נראה שפעמים רבות לא נמצא מרחב פיזי המאפשר מפגש זה, בעיקר עבור הגברים שהילד אינו בחזקתם. בנקודה זו נמליץ לפתח את **מרכזי הקשר** כך שיהוו פתרון לנושא.
3. **היעדר מידע** מהווה קושי נוסף, המשיבים התייחסו למידע ממגוון סוגים: מידע לגבי נישואין טרום החתונה, מידע לגבי גופים תומכים בתקופות משבר, מידע לגבי חובות וזכויות בהליכי גירושין ועוד. בנושא זה נמליץ לבחון, בשיתוף גורמי המקצוע במגזר הציבורי ובמגזר השלישי, לצד נציגי קהילה חרדית מוסמכים, **ריכוז תחומים רלוונטיים** ובהתאם גופים מטפלים ודרכי התקשרות. לאחר מכן לבנות בשיתוף עם הקהילות השונות דרכי הנגשת מידע.
4. נושא **הבדידות והיעדר חיבור קהילתי** הינו נושא שחזר בעצמות משתנה בקרב כלל המשיבים. החברה החרדית מקיימת אירועים ומצוות בחלוקה מגדרית ובמסגרת משפחתית ברורה. נתון זה כשלעצמו מייצר קושי בקיום חלק מהמנהגים והמצוות בתא משפחתי של הורים גרושים. הזוגות הגרושים, מושאי המחקר, כמו גם הספרות המקצועית שסקרנו מצביעים על כך **שהחברה החרדית אינה רואה בעין יפה תהליכי גירושין** ופועלת ככל הניתן לצמצם את היקף התופעה. תפיסה קהילתית שאינה רואה בעין יפה גירושין משפיעה על הדימוי העצמי של הגרושים וילדיהם ועל יכולתם להשתלב חזרה בקהילה. נראה שגברים ונשים חווים את קושי זה בנסיבות ובצורות שונות, אבל אצל שני המגדרים עולה צורך בתמיכה חברתית. בנקודה זו נמליץ על **פיתוח מסגרות חברתיות בדמות קבוצות תמיכה** ייעודיות נפרדות לנשים וגברים.
5. הליך הלמידה סייע בחשיפת מידע ונתונים אודות החברה החרדית המהווה עבודה מקדימה, ואנו שמחים על הזכות לקחת בה חלק. **מומלץ לקיים מחקר המשך** אשר יוסיף לשפוך אור על חברה זו כדי להגיע לתובנות ברורות ומדויקות יותר, באמצעות ירידה לעומק הנושאים המרכזיים בעבודה הן ע"י מושאי המחקר והן ע"י גורמי המקצוע.

ביבליוגרפיה

- אהרון, ג. (2006). אי-שוויון במשק הבית: תלות כלכלית של נשים נשואות בישראל לאורך זמן. *סוציולוגיה ישראלית*, 112-87.
- אוקן, ב. ס., ואוליבר, ע. ל. (2009). עבודה בשכר ומבנה המשפחה: מחקר לאורך זמן בקרב נשים יהודיות בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, 338-307.
- אטינגר, י. (2019). *פרומים: המחלקות שמפלגות את הציונות הדתית*. דביר.
- בארט, ע. (2012). מתח ושניות: אפיוני ההבניה החברתית של גירושין בחברה החרדית. [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה בעבודה סוציאלית", אוניברסיטת חיפה].
- בארט, ע. ובן ארי, ע. (2014). אחרי שמזבח מוריד דמעות: התמודדות אישית וחברתית עם גירושין בחברה החרדית. *כתב עת לחקר החברה החרדית*, כרך 1, תשע"ד 2013/14: עמ' 100-126.
- (2017). "השתקפותם של מאפייני 'החרדיות המודרנית' בראי תופעת הגירושין", בתוך *תרבות דמוקרטית בעריכת זיכרמן, ח., כהנה, ל., ליאון, נ., שגיא, א., שטרן, י. צ', ומנדל, ח.* כרך 17 הוצאת אוניברסיטת בר-אילן ובנו. עמ' 87-108.
- בי"ד רבני. (2018). "מספר זוגות שהתגרשו לפי מקום מגורים של הזוג." *DataGov*. עודכן ב-16 בינואר, 2023. אוחר מהקישור, <https://data.gov.il/dataset/863/resource/524aaf1e-7e4f-423b-9e0a-d40bbbacd2bc>
- (2020). "חוברת מידע בנושא גירושין ויישוב סכסוך." *Gov.il*. עודכן ב-4 לנובמבר, 2020. אוחר מהקישור, <https://www.gov.il/he/departments/guides/1divorce?chapterIndex=1>
- בייט-מרום, ה. (2014). *שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונותיו*. מהדורה שנייה – יחידות 1-3. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- בראון, ב. (2017). *מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים*. עם עובד/ספריית אופקים.
- ברגסון, ק. (2021). "שולי רנד: 'לא הייתה ברירה אז בית הדין נתן לי היתר.' סרוגים. פורסם ב-26 לדצמבר, 2021. אוחר מהקישור, <https://www.srugim.co.il/630610-%D7%A9%D7%95%D7%9C%D7%99-%D7%A8%D7%A0%D7%93-%D7%9C%D7%90-%D7%94%D7%99%D7%99%D7%AA%D7%94-%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%A8%D7%94-%D7%90%D7%96-%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%94%D7%93%D7%99%D7%9F-%D7%A0%D7%AA%D7%9F>
- דיאמונד, ג. (2012). *העולם עד אתמול: מה נוכל ללמוד מחברות מסורתיות?* עם עובד/ספריית אופקים.
- וילה, ד. וגולדברג, מ. ז. (2006). *זעקת דלות: פתרונות הלכתיים לבעיית העגונות בזמננו* מכון שכטר למדעי היהדות.
- (2007). *הסכמי קדם-נישואין כפתרון לבעיית העגונות בימינו* מכון שכטר למדעי היהדות, המרכז לחקר האשה בהלכה.
- ויסברג, ה. (2022). "היום חרדים מתגרשים כדי לשפר את חייהם. לא בגלל סיבה טראגית." *גלובס*. פורסם ב-28 לינואר, 2022. אוחר מהקישור הבא, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001400304>
- ויספלגר, מ. (2022). "ניכור על רקע אידיאולוגי: היבטים ייחודיים של ניכור בקרב ילדים להורים יוצאי החברה החרדית." *הלל*. פורסם ב-10 לינואר, 2022. אוחר מהקישור הבא, <https://hillel.org.il/wp-content/uploads/2022/01/Nikur.pdf>
- זוהר, צ. (2001). *האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון*. הוצאת הקיבוץ המאוחד.

- זיבצנר, ב., ולהמן, ד. (2014). השידוכים בעולם החרדי: סמכות, גבולות ומוסדות. מגמות, 641-667.
- זיכרמן, ח. (2014). שחור כחול לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. משכל.
- חושן, מ., קורח, מ. ובורנשטיין, ש. (2007). העצמת משפחות חד-הוריות במגזר החרדי. המוסד לביטוח לאומי – מנהל המחקר והתכנון; האגף לפיתוח שירותים.
- טיקוצינסקי, ש. (2008). [ביקורת ספר]. בסוד השיח החרדי, מאת ק. קפלן. סוציולוגיה ישראלית, כרך י', חוברת 1. עמ' 222-224.
- יפה, א. (2001). היבטים פסיכולוגיים של ספרות ילדים חרדית: תפיסת הילד ותפיסת העצמי. מגמות, 44-19.
- כהנר, ל. (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כץ, כ. (2020). סכסוכי גירושין בעצמות גבוהה בקרב יוצאים בשאלה והקהילה החרדית. דו"ח מחקר. יוצאים לשינוי ועמותת הלל יוצאים בשאלה. אוחר מהקישור, <https://steps.org.il/wp-content/uploads/2021/09/%D7%93%D7%95%D7%97-%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8-%D7%91%D7%A1%D7%9B%D7%A1%D7%95%D7%9B%D7%99-%D7%92%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F-%D7%A0%D7%A7%D7%99.pdf>
- כ"ץ, י. (1958). מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי-הביניים. מהדורה ב'. מוסד ביאליק.
- לאור, א. (2023). "בעל שספג בעיטות ונאצות מאשתו ויאלץ לחדר לגור איתה." PsakDin. פורסם ב-28 למאי, 2023. אוחר מהקישור, <https://www.psakdin.co.il/Document/%D7%91%D7%A2%D7%9C-%D7%A9%D7%A1%D7%A4%D7%92-%D7%91%D7%A2%D7%99%D7%98%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%A0%D7%90%D7%A6%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%90%D7%A9%D7%AA%D7%95-%D7%99%D7%99%D7%90%D7%9C%D7%A5-%D7%9C%D7%97%D7%96%D7%95%D7%A8-%D7%9C%D7%92%D7%95%D7%A8-%D7%A2%D7%9E%D7%94>
- לוביץ, ה. (2017). מסוף העולם ועד סופו: מסע הייסורים של נשים בבית הדין הרבני. משכל.
- ליוש, ב. (2014). נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני. רסלינג.
- ליפשיץ, ב. (2018). "סוגיות בטיב גיטין, קידושין ונישואין," בתוך, הלכה ומשפט: ספר הזיכרון למנחם אלון, בעריכת אדרעי, א., גליקסברג, ד., הכהן, א., ליפשיץ, ב., ופורת, ב. הוצאת צפיריים: נבו. עמ' 527-558.
- למ"ס. (2016). שיעור גירושין כולל בישראל – נייר עבודה מספר 98. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. פורסם ב-30 באפריל, 2016. אוחר מהקישור, <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/pw/%D7%A9%D7%99%D7%A2%D7%95%D7%A8-%D7%92%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F-%D7%9B%D7%95%D7%9C%D7%9C-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C.aspx>
- (2023). תנועה טבעית: נישואין וגירושין, 2017-2021. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. פורסם ב-26 בנובמבר, 2023. אוחר מהקישור, <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2020/%D7%A0%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%90%D7%99%D7%9F-%D7%95%D7%92%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F-2017.aspx>
- לשם, ג. (2011). נשים חרדיות שהתגרשו בעקבות אלימות בן-זוג: חווית האלימות ותהליך הגירושין. [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים].

- מלאך, ג. וכהנר, ל. (2017). "נגיעות מודרניות או 'חרדיות מודרנית'? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית," בתוך *תרבות דמוקרטית בעריכת זיכרמן, ח., כהנר, ל., ליאון, נ., שגיא, א., שטרן, י. צ'., ומנדל, ח.* כרך 17 הוצאת אוניברסיטת בר-אילן ונבו. עמ' 19-52.
- משה, נ. (2013). מבחר נתונים על גירושין בישראל. [מוגש לח"כ משה פייגלין]. הכנסת – מרכז המחקר והמידע. פורסם ב-29 באפריל, 2013. אוחר מהקישור, https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/86be8d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977/2_86be8d55-f7f7-e411-80c8-00155d010977_11_8580.pdf
- נבו. (2014). "חוק להסדר התדייניות בסכסוכי משפחה, תשע"ה-2014." נבו. פורסם ברשומות ב-17 לדצמבר, 2014. אוחר מהקישור, https://www.nevo.co.il/law_html/law01/501_151.htm
- נחשוני, ק. (2011). "לראשונה: סרבן גט ייאסר – עד שיגרש את אשתו." ynet.co.il. פורסם ב-22 ליוני, 2011. אוחר מהקישור, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4085795,00.html>
- סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים). (2003). *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליה*. פינקלשטיין, א., גולדברג, א., רביצקי טור-פז, ש. (2022). דו-שנתון דת ומדינה: גירושין. המכון הישראלי לדמוקרטיה. פורסם ב-31 בדצמבר, 2022. אוחר מהקישור, <https://www.idi.org.il/religion-and-state/2022/?chapter=47622>
- פליישמן, י. (2023). "שולחן שבת מזיל דמעות: החרדים שחוגגים על מדרגות הרבנות." ynet. פורסם ב-16 לדצמבר, 2023. אוחר מהקישור, <https://www.ynet.co.il/judaism/article/sk9luhfij>
- פרידמן, מ. (1988). *האישה החרדית*. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- (1991). *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, ש. (2021). *ישראל והקהילה החרדית: חומות מתגבהות ועתיד מאתגר*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פרישטיק, מ., ואדד, מ. (2001). שיקולים המנחים את בתי הדין הרבניים בקביעת המשמורת על ילדים. *מגמות*, 45-70.
- פרישמן, ב. (1991). "עמדות של בנות חרדיות וחילוניות בדבר נישואים, הריון ולידה." בתוך *משפחות בישראל*, בעריכת ל. שמגר-הנדלמן ור. בר-יוסף. הוצאת אקדמון.
- צבן, ח. (2018). גירושין בגיל צעיר בחברה הציונית-דתית בישראל. [חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך בבית הספר לחינוך", אוניברסיטת בר אילן].
- ציון-וולדקס, ת. (2022). פמיניזם חרדי כפמיניזם הישרדותי: התמקמותה של תנועה פמיניסטית חרדית בישראל, בין הצטלבותיות לממשקיות. *פוליטיקה*, גיליון 32, עמ' 19-52.
- קלעג', ת. (2014). התמודדות ההנהגה הרבנית עם תהליכי רכישת השכלה אקדמית בחברה החרדית בישראל. *חקר החברה החרדית*, 2, 59-44.
- קפלן, ק. (2017). חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים. *מגמות*, 51(2), עמ' 207-250.
- רבינוביץ', א. (2021). "אחרי 18 שנות מאבק, בית דין רבני התיר עגונה שבעלה התעלל בה – וחזר בו." הארץ. פורסם ב-10 בנובמבר, 2021. אוחר מהקישור, <https://www.haaretz.co.il/news/education/2021-11-10/ty-article/.premium/0000017f-f73a-d318-afff-f77bc3fa0000>
- רדזינה, ע. (2018). "גט בהשגחת הבד"ץ: 'ענייני נישואין וגירושין' בבתי דין חרדיים פרטיים," בתוך *המשפט והחרדים בישראל*, בעריכת מרגליות, י. זיכרמן, ח. סדרת *משפט חברה ותרבות*. הוצאת הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן – אוניברסיטת תל אביב. עמ' 69-105.

- שהינו-קסלר, ש., פלדמן, ד., וברקוביץ, א. (2021). היבטים ייחודיים בניהול רשות מקומית חרדית. משרד הפנים – מינהל הפיתוח: אגף בכיר תכנון ופיתוח ההון האנושי ברשומ"ק; המכון החרדי למחקר מדיניות, מפעם – השפלה.
- שטאל, א. (1993). משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח: מקורות, הפניות, השוואות. הוצאת אקדמון.
- שטרן, י. צ. (2004). מדינה, משפט והלכה – כך ג. דת ומדינה: תפקידה של ההלכה. נייר עמדה: 48. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שלג, י. (2000). הדתיים החדשים – מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. כתר.
- שלינגר, א. (2018). "מזבח מוריד דמעות: עלייה באחוזי הגירושין בערים החרדיות." בחדרי חרדים. פורסם ב-3 למאי, 2018. אוחר מהקישור, <https://www.bhol.co.il/news/907102>
- תמ"ש. (2010). תיק בית משפט לענייני משפחה – מספר 21162/07. פורסם ב-21 לינואר, 2010. אוחר מהקישור, <https://www.psakdin.co.il/Court/%D7%A4%D7%99%D7%A6%D7%95%D7%99%D7%99-D7%A0%D7%96%D7%99%D7%A7%D7%99%D7%9F-%D7%9C%D7%91%D7%A2%D7%9C-%D7%9E%D7%A1%D7%95%D7%A8%D7%91-%D7%92%D7%98>
- Ali, A., Khaliqjan, S. U., Khan, S. A., Ali, H., Ahmad, S. H. A. K. E. E. L., Zakriya, M., ... & Mahmood, T. A. H. I. R. (2022). A cross Sectional Analysis of Immorality and Divorce in Traditional society. *Journal of Divorce & Remarriage*, 63(3), 200-213.
- Band-Winterstein, T., & Tuito, I. (2018). The meaning of choosing a spouse among ultra-Orthodox Jewish women who found themselves in a violent relationship. *Violence against women*, 24(6), 727-744.
- Barth, A., & Ben-Ari, A. (2014). From wallflowers to lonely trees: Divorced ultra-Orthodox women in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55(6), 423-440.
- Belfon, D. (2020). Leaving Orthodox Judaism. In *Handbook of leaving religion* (pp. 142-153). Brill.
- Coontz, S. (2007). The origins of modern divorce. *Family process*, 46(1), 7-16.
- Cooperman, A., Sahgal, N., & Schiller, A. (2016). Israel's religiously divided society. *Pew Research Center*, 8.
- DOSSIN, G. (1948). L'ARTICLE 142/143 DU CODE DE HAMMURABI. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 42(3/4), 113-124.
- Finkelman, Y. (2014). The Ambivalent Haredi Jew. *Israel Studies*, 19(2), 264-293.
- Goldstein, J. & Schwirtz, M. (2013). "U.S. Accuses 2 Rabbis of Kidnapping Husbands for a Fee." The New York Times. Published on October 10, 2013. Retrieved from this link, <https://www.nytimes.com/2013/10/11/nyregion/rabbis-accused-in-kidnapping-plot-to-force-men-to-grant-divorces.html>
- Kaye, B. (2018). Marriage, Divorce, and Domestic Violence in Israel's Orthodox Communities. Retrieved from this link, https://soundideas.pugetsound.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1077&context=writing_awards
- Keren-Kratz, M. (2021). The Quest for Meaning and Fulfillment Among Haredi Women in Israel. *Finding Meaning: An Existential Quest in Post-Modern Israel*, 275.

- Lehmann, D., & Siebzechner, B. (2009). Power, boundaries and institutions: Marriage in ultra-Orthodox Judaism. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 50(2), 273-308.
- Lovejoy, H. (1930). The Code of Hammurabi. *Ga. Law.*, 1, 32.
- Lowenstein, L. F. (2005). Causes and associated features of divorce as seen by recent research. *Journal of Divorce & Remarriage*, 42(3-4), 153-171.
- Maybruch, C., Weissman, S., & Pirutinsky, S. (2017). Marital outcomes and consideration of divorce among orthodox jews after signing a religious prenuptial agreement to facilitate future divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 58(4), 276-287.
- Picker Neiss, R. (2014). "Women in Chains: Divorce in the Orthodox Jewish Community." *Georgetown University*. Published on May 23, 2014. Retrieved from this link, <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/women-in-chains-divorce-in-the-orthodox-jewish-community>
- Rabinowitz, A. (2017). "Divorce Is Becoming a New Norm Among ultra-Orthodox in Israel." *Haaretz*. Published on December 31, 2017. Retrieved from this link, <https://www.haaretz.com/israel-news/2017-12-31/ty-article/.premium/divorce-becoming-new-norm-among-ultra-orthodox-in-israel/0000017f-f63b-d887-a7ff-feff45ae0000>
- Salaymeh, L. (2014). Every Law Tells a Story: Orthodox Divorce in Jewish and Islamic Legal Histories. *UC Irvine L. Rev.*, 4, 19.
- Schnall, E. (2006). Multicultural counseling and the Orthodox Jew. *Journal of Counseling & Development*, 84(3), 276-282.
- Schnall, E., Pelcovitz, D., & Fox, D. (2013). Satisfaction and stressors in a religious minority: A national study of Orthodox Jewish marriage. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 41(1), 4-20.
- Serebro, K. L. (2010). Perspectives of Orthodox, Jewish women regarding the perceived effects of Jewish religious and cultural values on women's choices in abusive relationships. *Johannesburg: University of the Witwatersrand*.
- Shipper, A. W. (2021). Legislative politics of divorce in the Philippines. *Transnational Civil Society in Asia: The Potential of Grassroots Regionalization*.
- Silverman, S., & Force, S. T. (2014). Working with Couples and Families in the Orthodox Jewish Community. *The National Resource Center for Healthy Marriage and Families*, 1, 1-11.
- Stern, J. (2020). *Predictors of Postdivorce Adjustment in the Orthodox Jewish Population* (Doctoral dissertation, Walden University).
- Sytner, A. A. (2018). *Help-Seeking and the Efficacy of Rabbinic Interventions Amid Divorce in the Orthodox Jewish Community* (Doctoral dissertation, Yeshiva University).
- Tsuladze, L. (2007, March). Individualist trends in collectivist societies. In *Women of the Mountain Conference, Utah*.

Wardle, L. D. (1995). International Marriage and Divorce Regulation and Recognition: A Survey. *Family Law Quarterly*, 497-517.

Weiss, S. M., & Gross-Horowitz, N. C. (2013). *Marriage and divorce in the Jewish state: Israel's civil war*. UPNE.

Wolcott, I., & Hughes, J. (1999). *Towards understanding the reasons for divorce* (Working Paper No. 20). Melbourne: Australian Institute of Family Studies.

Yang, F. (2011). *Religion in China: Survival and revival under communist rule*. Oxford University Press.